

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

(повне найменування вищого навчального закладу)

Навчально-науковий інститут післядипломної освіти

(повне найменування інституту, назва факультету (відділення))

кафедра психології

(повна назва кафедри (предметної, циклової комісії))

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри психології

_____ В. В. Шевченко

“ _____ ” _____ 20__ року

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття ступеня вищої освіти

магістр

(ступінь вищої освіти)

на тему:

ПСИХОЛОГІЧНА КОРЕКЦІЯ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

Керівник:

Канд. соціол. наук, доцент,

Чорна Вікторія Олександрівна

(вчене звання, науковий ступінь, П.І.Б.)

Рецензент:

Канд. психол. наук, доцентка

Опанасенко Людмила Анатоліївна

(посада, вчене звання, науковий ступінь, П.І.Б.)

Виконав:

студентка VI курсу групи 666 Мз

Ткаля Олена Вікторівна

(П.І.Б.)

Спеціальності:

053 «Психологія»

(шифр і назва спеціальності)

ОПП:

«Психологія»

Миколаїв – 2025 рік

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

(повне найменування вищого навчального закладу)

<u>Інститут, факультет, відділення</u>	<u>навчально-науковий медичний інститут</u>
<u>Кафедра, циклова комісія</u>	<u>кафедра психології</u>
<u>Рівень вищої освіти</u>	<u>другий (магістерський)</u>
<u>Спеціальність</u>	<u>053 «Психологія»</u>
<u>ОПП / ОНП</u>	<u>«Психологія»</u>

ЗАТВЕРДЖУЮ

В.о.завідувача кафедри психології

Володимир ШЕВЧЕНКО

“ ” 2025 року

**З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТУ**

Ткаля Олена Вікторівна

(прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема проєкту (роботи) Психологічна корекція віктимної поведінки неповнолітніх у сучасних умовах

керівник роботи: **Чорна Вікторія Олександрівна**, канд. соціол. наук, доцент
(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом вищого навчального закладу від
«14» жовтня 2025 року № 240.

2. Строк подання студентом проєкту (роботи) «24 листопада 2025 року

3. Вихідні дані до кваліфікаційної роботи: вступ, основна частина, висновок, список використаних джерел та літератури, додатки (якщо є).

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) згідно з планом кваліфікаційної роботи магістра.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень) не планується

6. Консультанти розділів проєкту (роботи)

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис	
		завдання видав	завдання прийняв
Вступ	Чорна В. О. , канд. соціол. наук, доцент		
Розділ 1	Чорна В. О. , канд. соціол. наук, доцент		
Розділ 2	Чорна В. О. , канд. соціол. наук, доцент		
Розділ 3	Чорна В. О. , канд. соціол. наук, доцент		
Висновки	Чорна В. О. , канд. соціол. наук, доцент		

7. Дата видачі завдання 14.10.2025

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів проекту (роботи)	Примітка
1.	Вступ до кваліфікаційної роботи	вересень 2025	
2.	Розділ 1. Теоретичні засади вивчення віктимної поведінки неповнолітніх	вересень 2025	
3.	Розділ 2. Емпіричне дослідження особливостей віктимної поведінки у неповнолітніх	вересень-жовтень 2025	
4.	Розділ 3. Розробка та впровадження психокорекційної програми для неповнолітніх з проявами віктимної поведінки	жовтень 2025	
5.	Висновки	листопад 2025	
6.	Передкваліфікаційна практика	06.10 – 18.10. 2025	
7.	Оформлення списку використаних джерел та літератури, додатків	листопад 2025	
8.	Попередній захист	27.11.2025	
9.	Рецензія на кваліфікаційну роботу	05.12.2025	
10.	Захист кваліфікаційної роботи	22.12 2025	

Студент

(підпис)

Ткаля О.В.

(прізвище та ініціали)

Керівник проєкту (роботи)

(підпис)

Чорна В.О.

(прізвище та ініціали)

АНОТАЦІЯ

Ткаля О. В. ПСИХОЛОГІЧНА КОРЕКЦІЯ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ У СУЧАСНИХ УМОВАХ.

Кваліфікаційна робота на здобуття другого ступеня вищої освіти (магістр) зі спеціальності 053 – «Психологія». Чорноморський національний університет імені Петра Могили, Миколаїв, 2025.

У магістерській роботі досліджено віктимну поведінку неповнолітніх. Проблема віктимної поведінки неповнолітніх є надзвичайно актуальною через зростання випадків насильства щодо дітей та підлітків, їхню вікову вразливість і психологічні особливості, що підвищують ризик потрапляння у ситуації злочину. У цих умовах особливо важливо розробляти науково обґрунтовані програми психологічної корекції, спрямовані на зміцнення особистісної стійкості, профілактику повторної віктимізації та формування конструктивної поведінки.

У першому розділі роботи розглянуто поняття, психологічні особливості та ознаки віктимності, сучасні підходи до вивчення віктимної поведінки неповнолітніх, фактори ризику та причини її формування.

Другий розділ присвячено емпіричному дослідженню особливостей віктимної поведінки неповнолітніх. Розглянуто організацію дослідження, охарактеризовано вибірку та описано психодіагностичний інструментарій для вивчення віктимної поведінки. Розкрито результати констатувального експерименту.

У третьому розділі було розроблено та впроваджено психокорекційну програму для неповнолітніх з проявами віктимної поведінки. Проаналізовано результати формувального експерименту та надано рекомендації щодо профілактики віктимної поведінки у неповнолітніх.

Результати дослідження можуть стати основою для подальших наукових розробок у сфері психології, а також для практичного застосування в роботі з неповнолітніми, які мають прояви віктимної поведінки.

Ключові слова: віктимна поведінка, неповнолітні, віктимність, психологічна корекція, профілактика віктимності.

ABSTRACT

Tkalia O. V. PSYCHOLOGICAL CORRECTION OF VICTIM BEHAVIOR IN MINORS UNDER MODERN CONDITIONS. Qualification work for the second degree of higher education (master's degree) in specialty 053 - "Psychology". Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, 2025.

This master's thesis examines victim behavior in minors. The issue of victim behavior among minors is highly relevant due to the increasing incidence of violence against children and adolescents, their age-related vulnerability, and psychological characteristics that heighten the risk of becoming involved in criminal situations. Under these conditions, it is especially important to develop scientifically grounded psychological correction programs aimed at strengthening personal resilience, preventing revictimization, and fostering constructive behavior.

The first chapter analyzes the concept, psychological features, and indicators of victimhood, contemporary approaches to studying victim behavior in minors, as well as risk factors and causes of its formation.

The second chapter is devoted to the empirical study of the characteristics of victim behavior in minors. It describes the research organization, characterizes the sample, and outlines the psychodiagnostic tools used to assess victim behavior. The results of the ascertaining experiment are presented.

In the third chapter, a psychocorrectional program for minors exhibiting victim behavior was developed and implemented. The results of the formative experiment are analyzed, and recommendations for the prevention of victim behavior in minors are provided.

The research findings may serve as a basis for further scientific developments in the field of psychology, as well as for practical application in work with minors who exhibit victim behavior.

Keywords: victim behavior, minors, victimhood, psychological correction, prevention of victimization.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ.....	9
1.1. Поняття, психологічні особливості та ознаки віктимності.....	9
1.2. Сучасні підходи до вивчення віктимної поведінки неповнолітніх.....	16
1.3. Фактори ризику та причини формування віктимної поведінки у неповнолітніх.....	34
Висновки до першого розділу.....	42
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ У НЕПОВНОЛІТНІХ.....	44
2.1. Організація дослідження та характеристика вибірки.....	44
2.2. Опис психодіагностичного інструментарію для вивчення віктимної поведінки.....	48
2.3. Аналіз та інтерпретація результатів емпіричного дослідження.....	59
Висновки до другого розділу	69
РОЗДІЛ 3. РОЗРОБКА ТА ВПРОВАДЖЕННЯ ПСИХОКОРЕКЦІЙНОЇ ПРОГРАМИ ДЛЯ НЕПОВНОЛІТНІХ З ПРОЯВАМИ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ.....	72
3.1. Розробка та структура програми психокорекційної роботи з неповнолітніми, які мають прояви віктимності	72
3.2. Оцінка результативності впровадженої психокорекційної програми.....	99
3.3. Рекомендації щодо профілактики віктимної поведінки у неповнолітніх	106
Висновки до третього розділу.....	119
ВИСНОВКИ.....	121
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	124
ДОДАТКИ.....	133

ВСТУП

Актуальність дослідження. Проблема забезпечення безпеки неповнолітніх та запобігання злочинам, учиненим щодо них, залишається однією з найактуальніших і водночас найскладніших у сучасному суспільстві. Діти та підлітки становлять особливу соціальну групу, яка є найменш захищеною через вікову незрілість, емоційну вразливість і недостатній життєвий досвід. Потрапляння неповнолітнього у криміногенну ситуацію як жертви завжди супроводжується значними емоційними потрясіннями, психологічними травмами та, нерідко, фізичними стражданнями, що можуть мати тривалі наслідки для формування особистості, соціальної поведінки та подальшого розвитку підлітка.

Статистичні дані свідчать про те, що кількість випадків насильства над неповнолітніми залишається стабільно високою, а форми агресії стають дедалі різноманітнішими – від фізичного та сексуального насильства до психологічного тиску, кібербулінгу та соціальної ізоляції. Аналіз результатів наукових досліджень у сфері кримінальної психології та віктимології показує, що жертви злочинів нерідко мають певні індивідуально-психологічні риси, які підвищують їхню вірогідність потрапити у ситуацію насильства. Такі особливості, як підвищена тривожність, низька самооцінка, залежність від думки оточення, емоційна нестабільність чи труднощі у відстоюванні власних кордонів, формують основу віктимної поведінки.

Особливої уваги заслуговує вікова специфіка розвитку неповнолітніх, адже підлітковий період характеризується кризою ідентичності, підвищеною емоційністю та прагненням до самоствердження. Саме ці риси, за відсутності належної підтримки з боку дорослих, можуть призвести до девіантних форм поведінки або, навпаки, зробити підлітка надмірно вразливим до впливу оточення. Таким чином, віктимність у неповнолітніх часто виступає наслідком як зовнішніх соціальних факторів (сімейного неблагополуччя, насильства, булінгу), так і внутрішніх психологічних передумов.

У цьому контексті особливого значення набуває проблема психологічної корекції віктимної поведінки неповнолітніх, яка спрямована на формування у дітей і підлітків здатності до самозахисту, розвитку впевненості у собі, конструктивного реагування на конфліктні ситуації та усвідомлення власної цінності. Пошук ефективних методів корекційної роботи, що враховують індивідуально-вікові та емоційні особливості підлітків, є важливою умовою профілактики повторної віктимізації та гармонійного психологічного розвитку особистості.

Дослідження віктимної поведінки неповнолітніх є надзвичайно актуальним, адже останніми роками спостерігається зростання інтересу науковців і практичних психологів до питань психотерапевтичної та корекційної роботи з підлітками, які стали жертвами злочинної діяльності. Паралельно з цим посилюється й суспільна потреба у наданні кваліфікованої психологічної допомоги неповнолітнім і їхнім батькам, оскільки статистичні дані свідчать про стійку тенденцію до збільшення кількості випадків насильства над дітьми. Особливого значення набуває професійне розв'язання психологічних проблем, що виникають у неповнолітніх, які пережили травматичні події, адже за своєю суттю багато з них є частиною природного процесу розвитку особистості й за належної підтримки не мають спричиняти деструктивного впливу на становлення підлітка.

Однак, попри зростаючу увагу до проблеми, в Україні все ще відчувається брак науково обґрунтованих досліджень, цілісних програм і методик психологічної допомоги віктимним неповнолітнім. Це зумовлює необхідність подальшого вивчення феномену віктимної поведінки та пошуку ефективних шляхів її психологічної корекції в сучасних умовах.

Мета і завдання дослідження. Мета роботи полягає у теоретичному обґрунтуванні та практичному визначенні ефективних психологічних засобів і методів корекції віктимної поведінки неповнолітніх, спрямованих на зниження їхньої вразливості до травматичних ситуацій, а також на основі

отриманих результатів дослідження надання рекомендацій щодо профілактики віктимної поведінки у неповнолітніх

Відповідно до мети були визначені **завдання дослідження**:

- розкрити поняття, психологічні особливості та ознаки віктимності;
- дослідити сучасні підходи до вивчення віктимної поведінки неповнолітніх;
- розглянути фактори ризику та причини формування віктимної поведінки у неповнолітніх;
- експериментально дослідити особливості проявів віктимної поведінки неповнолітніх;
- розробити та впровадити програму психокорекційної роботи з неповнолітніми, які мають прояви віктимності;
- перевірити результативність впровадженої психокорекційної програми та запропонувати рекомендації щодо профілактики віктимної поведінки у неповнолітніх.

Об'єктом дослідження є віктимна поведінка неповнолітніх.

Предмет дослідження – психологічні особливості та ефективні методи корекції віктимної поведінки неповнолітніх у сучасних соціальних умовах.

Емпіричну основу дослідження становлять нормативно-правові акти України, міжнародно-правові документи, а також матеріали судових і правоохоронних органів України. Додатковими джерелами емпіричних даних виступають публікації засобів масової інформації та матеріали, розміщені у мережі Інтернет.

Методологічна основа дослідження ґрунтується на поєднанні загальнонаукових і конкретно-наукових методів пізнання. З урахуванням специфіки об'єкта та предмета дослідження використано такі загальнонаукові підходи, як діалектичний, феноменологічний та метод філософського раціоналізму, які забезпечують цілісне розуміння досліджуваного феномену. Поряд із цим, відповідно до мети та завдань роботи, застосовано конкретно-наукові методи, серед яких: соціологічний метод (для аналізу тенденцій

розвитку суспільних відносин, що впливають на формування віктимної поведінки неповнолітніх); порівняльний метод (для дослідження детермінантів віктимності шляхом зіставлення їхніх основних характеристик і особливостей прояву в різних соціальних контекстах); системний метод (для виявлення сутності віктимності як складного соціально-психологічного явища, що має власну внутрішню структуру й водночас є частиною ширшої системи суспільних взаємин).

Для вирішення поставлених емпіричних завдань було застосовано комплекс психодіагностичних методик, а саме:

- методика дослідження «Схильності до віктимної поведінки» О.О. Андроннікова;
- адаптований опитувальник «Ситуація булінгу у школі» В.Р. Петросянц для юнацького віку;
- методика «Самооцінка схильності до екстремально-ризикованої поведінки» (М. Цукерман).

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилося на базі Відділу психологічної підтримки та Відділу ювенальної превенції Головного управління Національної поліції Миколаївської області. У дослідженні взяли участь 24 неповнолітні діти, які мають прояви віктимності (віком від 14 до 18 років).

Теоретична значущість роботи полягає у поглибленні наукового розуміння феномену віктимної поведінки неповнолітніх як складного соціально-психологічного явища, зумовленого поєднанням індивідуально-особистісних, емоційних і соціальних чинників. У ході дослідження узагальнено сучасні підходи до вивчення причин та механізмів формування віктимності, а також розкрито особливості прояву віктимної поведінки у підлітковому віці. Отримані результати доповнюють наявні наукові уявлення про віктимність як динамічний процес, що може бути скоригований завдяки цілеспрямованому психологічному впливу.

Крім того, дослідження сприяє розвитку теорії психологічної корекції, зокрема в частині розроблення критеріїв і принципів формування конструктивних моделей поведінки в неповнолітніх, які пережили травматичний досвід. Теоретичні висновки можуть бути використані для подальших наукових розробок у галузях вікової, соціальної та кримінальної психології, віктимології, педагогічної психології.

Практична значущість полягає у можливості застосування отриманих результатів у діяльності практичних психологів, соціальних педагогів, психотерапевтів, а також працівників освітніх і реабілітаційних закладів, що працюють із неповнолітніми, які зазнали насильства або виявляють віктимні тенденції. Розроблені у межах дослідження положення та рекомендації можуть стати основою для створення програм психологічної корекції й профілактики віктимної поведінки підлітків, спрямованих на розвиток їхньої емоційної стійкості, підвищення самооцінки, формування навичок самозахисту та конструктивного спілкування. Отримані результати можуть бути використані в освітньому процесі під час викладання курсів із психології розвитку, психокорекційної роботи, соціальної педагогіки та віктимології, а також у підготовці фахівців, які здійснюють психологічну допомогу неповнолітнім у кризових ситуаціях.

Апробація результатів дослідження (тези). Результати дослідження були оприлюднені на XXVIII Всеукраїнській щорічній науково–практичній конференції «МОГИЛЯНСЬКІ ЧИТАННЯ–2025: досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти», що відбулась 10–14 листопада 2025 р., м. Миколаїв. На конференції були представлені тези на тему «Психологічні особливості віктимної поведінки неповнолітніх».

Публікації. Основний зміст та результати магістерського дослідження були опубліковані у науковій статті «Психокорекція віктимної поведінки неповнолітніх у сучасних соціально-психологічних умовах» у науковому журналі «Габітус» №79/2025 (Категорія Б).

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, восьми підрозділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел у кількості 82 найменувань та 3 додатків. Загальний кількість сторінок становить 138 серед них основного тексту – 110 У роботі розміщено 3 рисунків та 7 таблиць.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ

1.1. Поняття, психологічні особливості та ознаки віктимності

Віктимологія як наука досліджує жертву з огляду на її морально-психологічні та соціальні риси, що зумовлюють рівень уразливості, а також обставини, які передують злочину та супроводжують його вчинення. Такий підхід дозволяє з'ясувати, яким чином у певних ситуаціях поведінка жертви у взаємодії зі злочинцем може набувати криміногенно-провокуючого характеру.

Погляди на жертву злочину та її психологічні типи мають давні корені – їхні витoki можна знайти ще у стародавніх легендах і міфах. Починаючи з середньовіччя, у художній літературі все частіше порушується тема «винної» та «невинної» жертви злочину [47, с. 45]. Серед перших дослідників, які звернулися до цих питань і заклали основи віктимології, варто згадати Ф. Джаса та А. Фейєрбаха. Останній, описуючи один із випадків убивства, зазначав: «...він сам став причиною всього, що з ним сталося, і несе значну частину моральної відповідальності за власну загибель» [37, с. 98]. Витoki формування віктимології пов'язують із працями таких учених, як Ганс фон Гентіг (1888–1974) та Бенджамін Мендельсон (1900–1998). Офіційне становлення віктимології як самостійного наукового напрямку зазвичай відносять до періоду між 1941 та 1947–1948 роками, коли були опубліковані основні теоретичні засади, розроблені цими дослідниками. Водночас визначити одного конкретного вченого, який би вважався засновником віктимології у сучасному розумінні, неможливо [37 с. 102].

Отже, у межах віктимології можна виокремити два основні напрями її розвитку та застосування.

Перший напрям – віктимологія у широкому розумінні. Вона розглядається як самостійна наукова дисципліна, що вивчає різні категорії

жертв незалежно від характеру подій чи обставин, у яких вони зазнали шкоди. Її предметом є дослідження соціальних, психологічних і правових аспектів віктимності людини – тобто схильності ставати жертвою унаслідок певних життєвих умов, особистісних якостей або поведінкових моделей. Такий підхід дозволяє аналізувати не лише жертв злочинів, а й жертв стихійних лих, нещасних випадків, воєнних дій, насильства чи дискримінації.

Другий напрям – віктимологія у вузькому розумінні, яку часто називають кримінальною віктимологією. Вона зосереджується безпосередньо на вивченні жертв злочинних посягань, їхніх особистісних характеристик, поведінкових особливостей і ролі у механізмі злочину. Метою цього напрямку є глибше розуміння взаємодії між злочинцем і жертвою, причин, що сприяють віктимізації, а також розробка практичних заходів запобігання злочинам шляхом зменшення ризику стати жертвою.

Таким чином, віктимологія як наука має комплексний характер: у широкому сенсі вона охоплює всі форми людської віктимності, а у вузькому – зосереджується на кримінальному аспекті, досліджуючи саме жертв злочинів.

Більшість зарубіжних дослідників, зокрема Г. фон Гентіг, Б. Мендельсон та інші, розглядають віктимологію як складову частину кримінології. Вони вживають термін «віктимологія» переважно у контексті кримінальних досліджень – тобто для позначення науки, що зосереджується виключно на вивченні жертв злочинів [36, с. 128].

Доцільно погодитися з таким трактуванням поняття: віктимологія – це напрям кримінологічної науки, що досліджує роль жертви у виникненні криміногенної ситуації та формує віктимологічний підхід до запобігання злочинам, головною метою якого є зменшення кількості ситуацій, що можуть бути спровоковані самими потерпілими.

Сутність цього підходу полягає в тому, що профілактичну діяльність необхідно спрямовувати не лише на потенційних правопорушників, а й на осіб, які через певні особливості – спосіб життя, соціальні зв'язки, родинні обставини чи професійну діяльність – мають підвищену ймовірність стати

жертвами злочинів. Саме робота з цією категорією населення дає змогу ефективніше запобігати кримінальним посяганням.

Одним із найважливіших і водночас найскладніших завдань сучасної віктимології залишається захист законних прав, свобод і інтересів осіб, які постраждали від злочинів, а також створення системи підтримки та відновлення їхнього психологічного, морального й соціального стану.

Однією з ключових категорій віктимології є поняття віктимності, яке розглядається як специфічне об'єктивне явище. Термін походить від латинського *victima* – «жертва» – і означає схильність людини ставати жертвою злочину. У межах позитивістської школи віктимології це поняття широко застосовувалося для пояснення залежності між індивідуальними рисами чи поведінкою людини та її ймовірністю потрапити у ситуацію злочинного посягання [3, с. 131].

Водночас у сучасній західній віктимології термін «віктимність» використовується значно рідше. Поширене припущення, що злочин може бути зумовлений поведінкою самої жертви, зазнає гострої критики, оскільки розглядається як спроба перекласти відповідальність за злочин на потерпілого або частково виправдати дії правопорушника.

Один із засновників позитивістської (інтераакціоністської) віктимології Б. Мендельсон визначав поняття «віктимність» як своєрідний аналог поняття «злочинність»: якщо злочинність означає стан, факт або властивість бути злочинцем, то віктимність – це відповідно стан, факт або властивість бути жертвою. У кримінологічному контексті під віктимністю також розуміють підвищену схильність особи стати об'єктом злочинного посягання, що зумовлена сукупністю суб'єктивних (індивідуально-психологічних) і об'єктивних (соціальних, поведінкових, ситуаційних) факторів [72, с. 343].

Н. О. Чечель розглядає віктимність як складне кримінально-правове та соціально-психологічне явище, яке є похідним від злочинності. Вона визначає її як показник, що відображає загальну кількість, структуру та частку потерпілих у певній соціальній групі населення. Віктимність постає як

феномен, функціонально залежний від рівня злочинності, але водночас має власні кількісні та якісні характеристики, які відрізняються залежно від регіону, професійної сфери чи конкретного історичного періоду. На думку дослідниці, між злочинністю та віктимністю існує пряма залежність: чим вищий рівень злочинності в суспільстві, тим більша ймовірність того, що будь-яка особа може стати жертвою злочинного посягання [72, с. 344].

Сьогодні існує чимало підходів до визначення та тлумачення поняття віктимності. Розглянемо деякі з них.

На думку Д.В. Рівмана, віктимність є властивою кожній людині, адже кожен індивід живе у певному соціальному середовищі й постійно взаємодіє з різними життєвими обставинами, які потенційно можуть призвести до того, що він стане жертвою злочину. Дослідник підкреслює, що віктимність не набувається, а є невід'ємною рисою існування людини в суспільстві, де присутня злочинність. Тому сама належність до такого соціуму вже передбачає об'єктивну можливість стати жертвою злочинного посягання [36, с. 187].

В.Я. Рибальська визначає віктимність як сукупність сталих, типових соціальних та соціально-психологічних рис особистості, які збільшують імовірність того, що людина стане жертвою злочину [37, с. 68].

Л.В. Ільїна тлумачить віктимність як особливу властивість особи, яка за певних умов може стати жертвою злочину. З цієї позиції предмет кримінальної віктимології, на думку дослідниці, охоплює вивчення осіб, які постраждали (у тому числі загиблих) унаслідок злочинів, аналіз їхніх індивідуально-психологічних рис, що мають зв'язок із самим злочином, а також дослідження взаємин між потерпілим і обвинуваченим. Крім того, в межах цього підходу велика увага приділяється аналізу кримінологічних ситуацій, які формують передумови для злочинного посягання та впливають на динаміку «злочинець – жертва» [78, с. 214].

Отже, можна зробити висновок, що віктимність і злочинність не завжди перебувають у прямій залежності одна від одної. Злочинність є насамперед

соціальним явищем, яке виникає під впливом суспільних причин і умов. Водночас кримінологічна віктимність має складнішу природу – її джерела криються не лише у соціальних факторах, що зумовлюють злочинність, а й у психологічних та біофізичних характеристиках особистості.

Безумовно, за відсутності злочинності не проявлялася б і віктимність як соціальне явище. Проте це не означає, що віктимність безпосередньо впливає зі злочинності. Вона може існувати як потенційна властивість особи, що виявляється у її поведінці чи рисах характеру. Людина може мати певні особистісні якості, соціальні звички або модель поведінки, які підвищують ризик стати жертвою, проте це не обов'язково призведе до злочину, якщо з боку інших не виникне протиправної реакції.

Досліджуючи жертву з різних боків і аналізуючи її роль у механізмі вчинення злочину, кримінальна віктимологія виходить із того, що поведінка людини може бути не лише злочинною, а й необережною, ризикованою, легковажною, морально нестійкою чи навіть провокативною, що підвищує ймовірність стати об'єктом злочинного посягання. У цьому контексті велике значення мають індивідуальні характеристики особи – її вік, стать, соціальний статус, професійна діяльність, виконувані соціальні ролі, а також рівень готовності діяти в екстремальних чи критичних ситуаціях. Не менш важливими є й зовнішні умови – середовище, у якому перебуває людина, конкретна життєва ситуація та поведінка оточення.

Таким чином, саме поєднання об'єктивних і суб'єктивних факторів визначає ступінь вразливості людини перед злочином. Отже, не кожна особа є віктимною лише через те, що вона живе у суспільстві; віктимність формується під впливом комплексу особистісних і ситуаційних чинників [56, с. 66].

Безумовно, будь-яка людина може стати жертвою злочину. Проте це не означає, що кожен потерпілий є віктимним або що його становище зумовлене певними обставинами. Рівень уразливості особи може бути різним: у деяких він перевищує середній показник (підвищена віктимність), у інших – нижчий

за середній (зменшена віктимність). Це залежить від індивідуальних психологічних рис, соціальної поведінки та стилю життя конкретної людини.

Індивід не набуває віктимності в процесі життя – вона притаманна йому від народження, адже існування в суспільстві, де злочинність не викорінена, завжди створює об’єктивну можливість стати жертвою злочинного посягання.

Разом із тим, як показує практика, у багатьох випадках особисті якості чи поведінка потерпілого не мають жодного впливу на виникнення або розвиток злочину. Якщо дії чи риси жертви є нейтральними щодо формування злочинного наміру, говорити про її віктимність недоцільно, адже в таких ситуаціях вона не є чинником, що сприяв правопорушенню [48, с. 67].

Отже, визначаючи віктимність неповнолітнього, слід розуміти її як схильність особи ставати жертвою злочину, що безпосередньо пов’язана з її індивідуальними особливостями, моделями поведінки або специфічними стосунками зі злочинцем, які виникають саме на цій основі. Іншими словами, йдеться про роль потерпілого у механізмі злочинної поведінки, тобто про те, наскільки його дії, риси чи взаємини можуть впливати на формування та розвиток кримінальної ситуації.

Роль жертви полягає у її поведінці як до вчинення злочину, так і під час самого злочину. Саме дії або реакції потенційної жертви можуть істотно вплинути на розвиток конфлікту, іноді навіть настільки, що вона переходить із позиції об’єкта злочину в позицію його активного учасника – наприклад, у випадках сімейно-побутових конфліктів. У кримінологічному механізмі злочину роль жертви може мати різний характер – від повністю нейтральної до відверто провокуючої, коли її поведінка спонукає злочинця до протиправних дій. Така провокативна поведінка, обумовлена високим рівнем віктимності, має особливе значення для віктимологічного аналізу, оскільки часто виступає поштовхом до виникнення конфлікту. Шкода може бути заподіяна і через необережні або помилкові дії самої жертви, зокрема неправильну оцінку ситуації чи неадекватну реакцію на неї. Крім того, пасивність або відсутність опору злочинним діям також створює об’єктивні

умови для вчинення злочину, роблячи поведінку потерпілого одним із факторів, що впливають на розвиток кримінальної події [27, с. 134].

Г. Піщенко вважає, що віктимність є динамічною властивістю, рівень якої складно визначити до того моменту, коли особа вже стала жертвою злочину. На його думку, віктимологічне значення може мати навіть позитивна поведінка потерпілого, якщо вона пов'язана із захистом інших людей від злочинних дій чи виконанням службових або громадських обов'язків. У подібних ситуаціях саме дії жертви, спрямовані на протидію злочину, можуть спровокувати насильницьку реакцію з боку правопорушника. Дослідник підкреслює, що ступінь віктимності не є сталим: у тієї самої особи він може проявлятися по-різному залежно від обставин, тоді як у різних людей – навіть за однакових умов – рівень віктимності може істотно відрізнятись [54, с. 107].

Отже, визначаючи психологічні особливості віктимності неповнолітніх, варто говорити не просто про загальну схильність ставати жертвою злочину, а про таку здатність, що безпосередньо пов'язана з індивідуальними рисами особистості, особливостями поведінки чи специфічними стосунками зі злочинцем. Ймовірність потрапити у становище жертви залежить не лише від наявності або відсутності певних особистісних якостей чи моделей поведінки, але також від конкретних умов часу, місця та ситуаційного контексту. Так, перебування у криміногенно небезпечному середовищі об'єктивно підвищує ризик стати жертвою злочину.

Таким чином, вивчення віктимності неповнолітніх має важливе практичне значення, оскільки воно дозволяє розробляти ефективні профілактичні та корекційні заходи, спрямовані на зниження рівня їхньої вразливості й запобігання можливим злочинним посяганням щодо цієї вікової групи.

Отже, віктимність – це схильність людини ставати жертвою злочину. Це поняття можна розглядати у широкому та вузькому значенні. У широкому сенсі кожна людина певною мірою є віктимною, оскільки перебуває у соціальному середовищі, де існує злочинність, і тому потенційно може стати

її жертвою. Іншими словами, віктимність не набувається з досвідом, а є невід'ємною властивістю людини як члена суспільства, у якому злочинність є об'єктивною реальністю.

У випадку з неповнолітніми віктимність розглядається більш специфічно – як здатність ставати жертвою злочинного посягання, що безпосередньо пов'язана з індивідуальними особливостями особистості, рисами поведінки або характером взаємин зі злочинцем, які формуються на цій основі. Таким чином, аналіз віктимності неповнолітніх дає змогу глибше зрозуміти механізми їх уразливості та визначити ефективні шляхи профілактики злочинів щодо цієї вікової категорії.

1.2. Сучасні підходи до вивчення віктимної поведінки неповнолітніх

Віктимність – це суб'єктивна схильність людини сприяти порушенню власних прав і законних інтересів, а також її здатність стати жертвою правопорушення чи злочину. Під такою суб'єктивною схильністю розуміють сукупність індивідуальних психологічних і соціально-психологічних рис особистості, а також певні фізіологічні особливості, пов'язані насамперед із віком. Крім того, до чинників віктимності належать і психопатологічні риси, що свідчать про часткову соціальну дезадаптацію людини, внаслідок чого формується надмірно вразлива особистість, схильна до потрапляння у ситуації ризику [18, с. 106].

Деякі категорії осіб мають психологічні, фізичні та моральні риси, що підвищують ймовірність стати жертвою злочину. Особливо це стосується неповнолітніх, яких традиційно відносять до груп із підвищеною віктимністю. Через фізичну та розумову незрілість вони потребують посиленої охорони, піклування та правового захисту, що закріплено як у національному, так і в міжнародному законодавстві. Нестача уваги суспільства до потреб дітей у безпеці створює серйозні ризики для їхнього майбутнього, тому сьогодні вкрай важливо забезпечити інформованість громадськості та самих підлітків

про їхні права на захист. З кримінологічної точки зору, вивчення віктимності неповнолітніх має велике значення, адже допомагає ефективніше виявляти потенційних жертв і проводити індивідуальну профілактичну роботу. Крім того, аналіз віктимності є основою для розроблення заходів запобігання злочинності серед неповнолітніх. Поведінка дитини або підлітка нерідко може стати поштовхом до виникнення криміногенної ситуації, тому глибоке вивчення цього питання є ключовим для профілактики та психологічної корекції в роботі з молоддю [63, с. 243].

Малолітні та неповнолітні особи становлять окрему вікову групу, поведінка якої має специфічні віктимологічні риси. Для них характерні недостатньо сформовані психологічні захисні механізми, неадекватне або нестале ставлення до себе й оточення, а також труднощі з орієнтацією у нових ситуаціях. Крім того, неповнолітні часто не здатні повною мірою передбачати наслідки власних дій і правильно оцінювати можливий розвиток подій, що підвищує їхню вразливість і ризик стати жертвами злочинних посягань.

На думку В.Я. Рибальської, яка погоджується з позицією В.П. Коновалова, віктимність неповнолітніх слід розрізняти залежно від чинників, що її зумовлюють. Зокрема, можна виокремити кілька основних її видів:

- соціально-психологічна віктимність — як сукупність особистісних якостей, пов'язаних із процесом соціалізації індивіда;
- соціальна або «безособова» віктимність, що виникає внаслідок виконання певних соціальних функцій, наприклад професійної діяльності (так звана професійна віктимність);
- біофізіологічна віктимність, пов'язана з віковими особливостями розвитку особи;
- патологічна віктимність, яка є результатом психічних або фізіологічних розладів.

Таким чином, віктимність неповнолітнього може мати різну природу – соціальну, психологічну, фізіологічну чи патологічну – і потребує комплексного аналізу з урахуванням усіх цих аспектів [37, с. 67].

О. Б. Бовть зазначає, що віктимізація молоді часто зумовлюється їхніми індивідуально-психологічними особливостями та певними поведінковими рисами. Серед таких чинників дослідниця називає зловживання алкоголем, сексуальну розбещеність, аморальну чи протиправну поведінку, надмірну довірливість, інфантильність, нерішучість або, навпаки, агресивність. Усі ці риси підвищують ризик потрапляння молоді людини в ситуації, де вона може стати жертвою злочину [8, с. 152].

Одним із найвиразніших проявів підвищеної віктимності неповнолітніх є їхнє втягнення у злочинну діяльність, проституцію чи зловживання алкоголем. Часто підлітки, які беруть участь у злочинах разом із дорослими або під їхнім впливом, виступають одночасно і злочинцями, і жертвами. Їх морально травмують, змушують до ризику чи доручають найнебезпечніші дії, використовуючи погрози або психологічний тиск. Поведінка неповнолітнього може сприяти або полегшувати вчинення злочину, тому важливо оцінювати ступінь її небезпеки та вплив на розвиток подій. Аналіз віктимної поведінки підлітків допомагає визначити рівень суспільної небезпеки дій злочинця, а також типові ситуації, у яких найчастіше проявляється віктимність неповнолітніх, що є важливим для профілактичної та правової роботи [63, с. 244].

Вивчаючи особливості віктимності неповнолітніх, В. І. Терпелюк визначив низку показників, які свідчать про рівень віктимності підлітка. До них належать: самооцінка особистості, типи психологічного захисту у спілкуванні, емоційна стійкість, прояви основних психічних станів (таких як тривожність, фрустрація, агресивність, ригідність), а також здатність до адаптації та рівень пристосованості до умов середовища [66, с. 81].

Крім того, серед показників віктимогенності сім'ї підлітка дослідник виокремлює такі чинники, як особливості та тип сімейного виховання, рівень

соціальної підтримки в родині, а також наявність випадків насильства в сімейному середовищі, що істотно впливають на формування віктимної поведінки у дітей та підлітків.

Досліджуючи психологічні риси віктимної особистості, М. А. Одинцова зазначає, що молоді люди з підвищеним рівнем віктимності часто демонструють поведінкові моделі, більш притаманні дітям, ніж дорослим. Для таких осіб характерні певні спільні риси: невпевненість у собі, труднощі у прийнятті рішень, потреба в постійних порадах і підтримці з боку інших, відчуття безпорадності та дискомфорту за відсутності соціального контакту – навіть якщо цей контакт є деструктивним [29, с. 101].

Крім того, для віктимних осіб властиві невизначені реакції на критику чи несхвалення, нечітке уявлення про власне «Я», страх проявити ініціативу, пригнічені емоції, схильність до нещирості, замкненість і подвійна мораль. Усе це формує нестійкий емоційний фон і підвищує їхню вразливість у соціальних взаємодіях [47, с. 149].

На сьогодні все частіше спостерігаються прояви віктимної поведінки серед неповнолітніх, особливо серед дітей та підлітків, які зростають у неблагополучних сім'ях. Формування такої поведінки, що супроводжується деформацією особистісного розвитку, зумовлюється низкою соціально-психологічних факторів – соціокультурним статусом, рівнем віктимізації суспільства, побутовим середовищем, впливом засобів масової інформації та гендерними особливостями. Важливу роль відіграє і сімейний чинник: наявність агресивної або байдужої моделі виховання, психічні розлади в одного з батьків, емоційна напруга в сім'ї, наслідування батьківської жертвовної поведінки, а також випадки фізичного насильства, алкоголізму чи постійних сімейних конфліктів. Не менш значущим є соціально-педагогічний вплив, який проявляється у відсутності індивідуального підходу до учнів, віктимній деформації самого педагога, принизливому ставленні з боку вчителів чи однолітків, а також у випадках психологічного або фізичного насильства в навчальному середовищі. Усі ці чинники суттєво впливають на

формування віктимної поведінки неповнолітніх і відображені у працях як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників [56, с. 85].

Психологічне та кримінологічне значення вивчення віктимності неповнолітніх полягає у тому, що аналіз і класифікація жертв за певними характеристиками мають безпосереднє практичне застосування у сфері запобігання злочинності. Такий підхід дозволяє глибше зрозуміти особистісні, поведінкові та соціальні чинники, які підвищують ризик потрапляння дитини або підлітка в ситуацію злочинного посягання. Знання цих особливостей допомагає правоохоронним органам та психологічним службам своєчасно виявляти осіб, що належать до груп ризику, і проводити з ними індивідуальну профілактичну роботу. Крім того, системне вивчення віктимності неповнолітніх сприяє розробці ефективних програм соціально-психологічної підтримки, корекції деструктивних моделей поведінки та підвищенню рівня особистісної безпеки молоді, що є важливим елементом у загальній стратегії боротьби зі злочинністю.

Для ефективного досягнення поставленої мети важливим є класифікаційний підхід до вивчення неповнолітніх жертв злочинів, який передбачає їх поділ за такими ознаками, як стать, вік, соціально-професійна належність, морально-психологічні характеристики тощо. Така систематизація дозволяє швидше сформулювати особистісно-віктимологічну типологію, що допомагає у профілактичній та корекційній роботі. Класифікація за статтю має особливе значення, оскільки деякі злочини притаманні певним соціально-гендерним групам – наприклад, окремі види насильницьких дій частіше спрямовані проти жінок. Водночас стать впливає і на характер поведінки потерпілих, на типові реакції в ситуаціях небезпеки та на схильність до певних форм віктимної поведінки. Віковий критерій також відіграє важливу роль. Підвищена віктимність характерна для неповнолітніх та осіб похилого віку, що обумовлює необхідність розроблення спеціальних заходів віктимологічної профілактики для цих категорій населення [5, с. 175].

Щодо неповнолітніх, вік як фактор віктимності визначається низкою обставин. По-перше, це незавершеність біологічного розвитку, через що підлітки часто не здатні чинити фізичний опір злочинним посяганням. По-друге, це незрілість соціального становлення, що проявляється у труднощах з адекватною оцінкою ситуацій, неправильному сприйнятті ризику та недостатній здатності прогнозувати наслідки власних дій. Усе це значно підвищує ймовірність потрапляння неповнолітніх у криміногенні ситуації та стає основою для віктимної поведінки [27, с. 134].

Важливою складовою віктимологічного аналізу є класифікація жертв за їхнім ставленням до злочинця та, передусім, за морально-психологічними характеристиками особистості. У механізмі злочину значну роль можуть відігравати такі риси, як статева розбещеність, схильність до вживання алкоголю чи наркотиків, жадібність, деспотизм, агресивність, жорстокість, грубість, боягузтво, а також сміливість, доброта, фізична сила чи, навпаки, слабкість.

Усі ці якості проявляються у поведінці людини й за певних обставин можуть сприяти або, навпаки, перешкоджати вчиненню злочину. Саме тому аналіз віктимності за морально-психологічними ознаками є надзвичайно важливим для з'ясування специфіки окремих категорій злочинів, де особистісні риси жертви виступають ключовим чинником, що визначає спосіб, форму чи навіть мотив злочинного діяння.

Практичні спостереження показують, що найбільш віктимною групою серед неповнолітніх є підлітки у віці від дванадцяти до чотирнадцяти років. Це період, коли дитина, ще не маючи достатнього життєвого досвіду, стикається з низкою складних завдань – прагненням до самостійності, звільненням від опіки дорослих, формуванням стосунків з однолітками та представниками протилежної статі, а також із необхідністю визначитися з майбутньою професією.

Саме в цьому віці найінтенсивніше відбувається становлення особистості, формуються моральні орієнтири, система цінностей і соціальні навички.

Підвищений рівень віктимності підлітків зумовлений не лише їхніми психофізіологічними особливостями, а й соціальними факторами – виконуваними ролями, місцем у структурі соціальних відносин, становищем у сім'ї та рівнем її підтримки [30, с. 33].

Останніми роками в Україні спостерігається зростання кількості злочинів, учинених проти неповнолітніх. Порівняно з іншими категоріями потерпілих, діти мають найменші можливості захистити свої права та особисту недоторканність, оскільки є носіями підвищеної особистісної віктимності. Одним із найнебезпечніших проявів такої віктимності є негативний вплив дорослих на психіку дитини, що може спричинити формування антисуспільних установок. Підліток, зазнаючи тиску або насильства, поступово переймає деструктивні моделі поведінки, які надалі можуть призвести до власної злочинної активності або повторної віктимізації.

Таким чином, неповнолітній, ставши спочатку жертвою негативного впливу, у майбутньому може реалізувати набуту установку, перетворившись із потерпілого на правопорушника, або, навпаки, знову опинитися в ролі жертви. Це підкреслює необхідність комплексного підходу до профілактики злочинності серед дітей і підлітків, який враховує не лише зовнішні, а й психологічні чинники їхньої віктимності [30, с. 34].

Однією з найхарактерніших форм підвищеної віктимності неповнолітніх є їх втягнення у злочинну діяльність, проституцію чи зловживання алкоголем. Аналізуючи злочини, які підлітки здійснюють спільно з дорослими або під їхнім впливом, можна побачити, що в багатьох випадках неповнолітній одночасно виступає і злочинцем, і жертвою. Підліток стає жертвою тому, що його морально травмують, використовуючи його недосвідченість, довірливість і психологічну залежність. Дорослі злочинці часто спонукають його до ризику, змушуючи виконувати найбільш небезпечні дії або експлуатують його, застосовуючи шантаж, погрози чи психологічний тиск, які придушують його волю. У результаті неповнолітній, не усвідомлюючи

повною мірою наслідків, стає інструментом у руках дорослого злочинця, що робить його подвійно вразливою жертвою – і морально, і соціально.

Класифікація поведінки неповнолітніх жертв злочинів має велике значення, оскільки вона дозволяє, з одного боку, точніше враховувати їхні індивідуально-психологічні особливості та ступінь впливу на створення віктимної ситуації, а з іншого – виявити причини та умови виникнення віктимної поведінки серед цієї вікової категорії і визначити ефективні профілактичні заходи. По-перше, слід виділити випадки, коли поведінка потерпілого має різко негативний, аморальний або навіть протиправний характер. Йдеться про ситуації, коли неповнолітній своєю поведінкою свідомо або несвідомо створює криміногенні обставини. Така поведінка може бути помітною для оточення, формуючи негативну суспільну думку про особу, що, своєю чергою, створює сприятливі умови для вчинення злочину проти неї. По-друге, варто виокремити поведінку неповнолітніх, які не мають явно негативних намірів, але своєю активністю чи необережністю сприяють виникненню злочинної ситуації. Такі дії часто мотивуються цікавістю, прагненням до самоствердження, намаганням справити враження або проявами уявного героїзму, тобто мотивами, що на перший погляд мають позитивний характер. По-третє, можна назвати нейтральну поведінку неповнолітніх, яка формально не є правопорушенням, проте робить їх більш уразливими. Це стосується дітей і підлітків, які легко піддаються зовнішньому впливу, не мають достатніх соціальних навичок, а їхні знання та уявлення про норми поведінки не стали внутрішнім переконанням, що підвищує ризик потрапляння у криміногенну ситуацію [48, с. 133].

Поведінка неповнолітнього може сприяти або полегшувати вчинення злочину, тому важливо визначити ступінь її небезпечності, характер та міру впливу на розвиток кримінальної події. У таких випадках поведінка потерпілого підлітка не може залишатися байдужим фактором під час оцінки обставин справи та визначення відповідальності правопорушника. Урахування віктимної поведінки неповнолітнього дозволяє не лише

об'єктивніше оцінити ступінь суспільної небезпеки дій злочинця, але й виявити типові ситуації, які сприяють виникненню віктимності серед дітей та підлітків. Це, у свою чергу, створює підґрунтя для розробки ефективних профілактичних заходів, спрямованих на зменшення ризику їх потрапляння у злочинні ситуації.

Зміст віктимності охоплює три основні складові: по-перше, це незахищеність особи з боку держави, суспільства та найближчого оточення від злочинних посягань; по-друге, суб'єктивна схильність людини ставати жертвою злочину; і по-третє – фактори, що безпосередньо залежать від самої особи [20, с. 42]. Особистісна віктимність неповнолітніх зумовлюється насамперед віковими особливостями перехідного періоду, коли відбувається інтенсивне становлення особистості, формування самосвідомості та моральних орієнтирів. У сучасних умовах саме підлітки та молодь належать до найбільш уразливої категорії населення, оскільки на них одночасно впливають як соціальні ризики, так і недостатній рівень психологічної та правової захищеності.

Для неповнолітніх характерні такі риси, як емоційно забарвлене прагнення пізнавати світ, висока активність, схильність висловлювати власні судження щодо подій, які часто не відповідають їхньому обмеженому життєвому досвіду. Вони також вирізняються труднощами у подоланні невдач, поверховістю перших вражень і недостатньою здатністю до критичного аналізу ситуацій. Поєднання цих психологічних особливостей із розширенням кола міжособистісних контактів – як у формальному, так і в неформальному середовищі – часто призводить до зростання кількості конфліктних ситуацій, у яких поведінка підлітка може бути імпульсивною або неадекватною, а можливості правомірного реагування – обмеженими через емоційну незрілість і інфантильність. Саме ці фактори, у сукупності з соціальною недосвідченістю, психологічною нестабільністю та схильністю до ризику, зумовлюють підвищений рівень віктимності неповнолітніх.

Визначаючи умови, за яких неповнолітні стають жертвами злочинів, важливо враховувати психологічні особливості підліткового віку. Для цього періоду характерні такі риси, як емоційна зацікавленість у пізнанні навколишнього світу, підвищена активність, прагнення висловлювати власну думку та оцінювати події й факти. Однак ці якості часто вступають у суперечність із браком життєвого досвіду, нездатністю ефективно долати труднощі, емоційною нестійкістю та поверховістю сприйняття, що підвищує ризик потрапляння підлітків у небезпечні або криміногенні ситуації [18, с. 46].

В умовах соціального розшарування та загострення економічних проблем створюються несприятливі обставини для виховання молодого покоління. Зростає кількість дисфункціональних сімей, у яких батьки не виконують виховних обов'язків, а заклади освіти дедалі частіше відмежовуються від виховної функції, обмежуючись лише навчальним процесом. Робота з дітьми за місцем проживання практично не здійснюється. Унаслідок цього зростає кількість неповнолітніх, залишених сам на сам зі своїми проблемами, поведінка яких нерідко виходить за межі правових і моральних норм. Сімейні конфлікти стають звичним явищем, що призводить до психологічних травм, деформації особистості, формування агресивності, озлобленості, жорстокості, які згодом можуть проявлятися у насильницьких діях, зокрема бійках.

Таким чином, соціально-економічна нестабільність і занепад сімейно-виховних цінностей створюють сприятливе підґрунтя для зростання рівня віктимності неповнолітніх і посилення ризику девіантної поведінки серед молоді.

Важливим чинником, що зумовлює віктимність неповнолітніх, є соціальне неблагополуччя значної частини населення. Найбільшою мірою воно проявляється у сімейній, побутовій та дозвіллевій сферах. Соціальне неблагополуччя охоплює такі явища, як домашнє насильство, алкоголізм, наркоманія, проституція, дитяча бездоглядність і безпритульність, а також конфліктне спілкування, вплив вуличних субкультур та інші форми девіантної поведінки. Усе це створює несприятливе соціальне середовище, яке підвищує

ризик залучення неповнолітніх до криміногенних ситуацій і робить їх більш уразливими до злочинних посягань [22].

Крім уже зазначених факторів, необхідно враховувати й інші суспільні детермінанти віктимності неповнолітніх. Зокрема, недостатня організація дозвілля дітей і молоді сприяє формуванню ситуативної віктимності, коли безконтрольне проведення вільного часу підвищує ризик потрапляння у небезпечні або криміногенні ситуації. Соціальна незахищеність працівників, чия діяльність пов'язана з підвищеним професійним ризиком, може зумовлювати появу рольової віктимності, а демографічні диспропорції у структурі населення – посилення вікової віктимності. Вагомим чинником зростання рівня віктимності серед неповнолітніх залишається також неефективність правоохоронної та судової систем, зокрема у питаннях профілактики, своєчасного виявлення, припинення й розкриття злочинів, а також невідворотності покарання винних. Усі ці обставини комплексно впливають на збільшення ризику злочинних посягань щодо дітей та підлітків.

Детермінантами індивідуальної віктимності неповнолітніх є так звані віктимогенні деформації особистості. Під цим поняттям розуміють сукупність соціально-психологічних рис, що формуються під впливом несприятливих умов соціалізації та проявляються у нездатності ефективно адаптуватися до норм суспільного життя. Такі деформації характеризуються низькою культурою спілкування, емоційною нестабільністю, зниженою здатністю до критичного мислення та передбачення наслідків власних дій, а також слабкою волею до опору негативним впливам. Крім того, вони можуть виявлятися у схильності до асоціальної поведінки, невмінні адекватно реагувати на кризові обставини та ухвалювати безпечні рішення [78, с. 214].

Зазначені деформації формуються в результаті несприятливої соціалізації особистості (десоціалізації) та закріплення стереотипів небезпечної поведінки в кризових ситуаціях. Окрім цього, серед детермінант індивідуальної віктимності неповнолітніх варто виокремити також передзлочинну віктимну поведінку та психічний стан жертви в момент злочинного посягання. Практика

показує, що особи з вираженими віктимогенними деформаціями частіше демонструють провокативну або негативну поведінку, чим привертають увагу злочинців. Так, при аналізі умисних убивств і тяжких тілесних ушкоджень з'ясовано, що понад 60% жертв проявляли негативну передзлочинну поведінку, яка ставала приводом або стимулом для вчинення злочину – наприклад, у формі погроз, принижень, образ чи зрад. Це свідчить про те, що віктимогенні риси особистості можуть суттєво впливати на розвиток кримінальної ситуації та підвищують ризик потрапляння неповнолітніх у роль жертви [44, с. 99].

Вагомим чинником, що підвищує ризик віктимності неповнолітніх, є стан алкогольного або наркотичного сп'яніння, який послаблює контроль і саморегуляцію свідомості, пригнічує волю, знижує здатність до критичного мислення та водночас стимулює агресивність і грубість. За даними Д. В. Рівмана, 41% жертв умисних убивств і 52% потерпілих від тяжких тілесних ушкоджень перебували у стані алкогольного сп'яніння, причому у більшості випадків розпивання спиртних напоїв відбувалося спільно зі злочинцем безпосередньо перед злочином [26, с. 56].

До детермінант індивідуальної віктимності неповнолітніх також належать вроджені фізіологічні та психічні особливості, серед яких — вікові та гендерні чинники, вади слуху чи зору, інші порушення функцій організму, а також темперамент, акцентуації характеру, психічні розлади, фобії, нестандартна зовнішність або слабка фізична сила. Усі ці риси можуть підвищувати ймовірність потрапляння неповнолітнього у роль жертви злочину [51, с. 62].

Формування віктимності у неповнолітніх значною мірою зумовлюється комплексом соціально-психологічних факторів, серед яких – грубість, ворожість, надмірна авторитарність або, навпаки, непослідовність у поведінці батьків, а також нестача емоційного контакту з дитиною і дефіцит щирої батьківської теплоти та підтримки. Таке середовище створює несприятливі

умови для розвитку особистості, що підвищує ризик формування віктимної поведінки у дітей та підлітків [19, с. 86].

Підлітковий вік справедливо вважається складним і критичним періодом розвитку, оскільки він пов'язаний із незавершеністю формування особистості як у біологічному, так і в соціальному аспектах, а також із нестачею життєвого досвіду та навичок конструктивної, впевненої поведінки, пов'язаної з відстоюванням власного «Я». Цей етап супроводжується інтенсивними внутрішніми змінами, які змінюють систему інтересів, цінностей і ставлень підлітка до навколишнього світу. Такі процеси часто викликають психологічні труднощі, особливо у період посткризового розвитку (14–15 років), коли відбувається становлення нових особистісних утворень – вибору професії, моделі поведінки, вміння самотійно приймати рішення. З огляду на ці особливості, надзвичайно важливо формувати у підлітків здатність до усвідомленого, конструктивного життєвого вибору в межах наявних соціальних і психологічних можливостей. Це допоможе зменшити ризик виникнення віктимної поведінки та сприятиме гармонійному розвитку особистості [12, с. 48].

М. Шакурова виокремлює низку механізмів формування віктимогенності у сучасних підлітків. По-перше, це домінування вербального підходу в освітньому процесі – коли навчання зводиться до засвоєння готової інформації без самотійного пізнання. Такий підхід призводить до того, що діти втрачають здатність мислити критично й творчо, а розірваність етапів навчання руйнує цілісне сприйняття світу. По-друге, надмірна інтелектуалізація освіти на шкоду емоційному розвитку спричиняє розрив між розумовою та почуттєвою сферами, послаблення уяви й, у перспективі, може формувати шизоїдні риси психіки. По-третє, негативний вплив шкільних традицій, зокрема тривале сидіння у вимушеній позі, напруженість і відсутність руху, створює фізичний і психологічний дискомфорт для дітей. І нарешті, обмежене природне середовище навчання – закриті, одноманітно оформлені приміщення, позбавлені емоційної насиченості, – призводить до

звуження сприйняття світу, пригнічення емоційної сфери та зниження чуттєвості [74, с. 1051].

Зазначені механізми насамперед стосуються сфери навчання, яка є провідним видом діяльності для дітей підліткового віку. Однак не менш важливим чинником виступає соціальне середовище однолітків: спілкування з віктимогенною групою, що домінує у житті підлітка, може формувати додаткові механізми віктимізації, впливаючи на його поведінку, самооцінку та схильність потрапляти в ризиковані ситуації.

Слід наголосити, що віктимність у підлітковому віці формується під безпосереднім впливом соціального середовища, у якому зростає дитина, і насамперед – родини. Саме в сімейному колі закладаються основи поведінкових моделей, зокрема й віктимної активності, яка виступає формою дезадаптивної реакції підлітка на внутрішню тривогу. Вона виникає, розвивається і закріплюється в родинній системі, де дитина виконує специфічну роль, спрямовану на збереження стабільності сімейних відносин і підтримання їхнього існування. Віктимні підлітки часто є тими, хто жертвує власним «Я», намагаючись бути прийнятими у родині або в групі, яка виконує для них функцію замітника сімейного оточення. Процес дезадаптації та формування віктимності значною мірою залежить від психологічних захисних механізмів батьків. При цьому спостерігаються відмінності між впливом батьківських і материнських моделей поведінки, а також осіб, які заміщують батьків. Поєднання цих механізмів із вибраним стилем виховання формує у підлітка такі риси, як тривожність, навіюваність, агресивність, а також визначає тип його особистісної організації і характер поведінкових реакцій на стрес чи небезпеку. Таким чином, віктимна поведінка підлітка може проявлятися у будь-якій формі дій або реакцій, які мають провокативний характер і слугують способом психологічного пристосування до родинного чи соціального середовища [3, с. 134].

Сьогодні однією з основних причин, що зумовлюють сексуальні зазіхання та викрадення дітей, виступає саме віктимна поведінка неповнолітніх. Подібні

злочини призводять до грубого порушення основних прав дитини – зокрема, права на свободу пересування, вибір місця перебування, повагу до честі, гідності, особистої недоторканності, а в окремих випадках – навіть права на життя. Проте серед учених немає єдиної точки зору щодо ролі психологічних чинників у таких випадках. Так, А.А. Ткаченко зазначає, що неповнолітні, які стали жертвами сексуального насильства, становлять неоднорідну групу, і лише незначна частина з них має психічні розлади [5, с. 173]. Натомість Н.Б. Морозова дотримується протилежної позиції, вказуючи, що підлітки з психічними відхиленнями значно частіше стають жертвами сексуальних злочинів [48, с. 82].

Таким чином, проблема сексуальної віктимізації неповнолітніх є багатогранною й потребує міждисциплінарного аналізу, який враховує як поведінкові чинники жертв, так і психологічні особливості їхнього розвитку.

Серед характерних проявів віктимності може спостерігатися така риса, як надмірна довірливість або нерозбірливість у знайомствах. Подібна поведінка часто поєднує в собі байдужість, легковажність, поверхову цікавість і водночас нездатність усвідомити небезпеку злочинного світу. Поведінка потерпілої під час вчинення злочину, як і будь-якої іншої людини, визначається низкою чинників. По-перше, це вплив зовнішнього середовища – у даному випадку злочинної ситуації або нападу. По-друге, індивідуальні психологічні особливості особистості, які зумовлюють її реакцію на зовнішній агресивний вплив і визначають характер поведінки в момент злочину [47, с. 150].

Є. М. Моїсєєв, досліджуючи потерпілих віком від 16 до 18 років, встановив, що для них характерні певні психологічні особливості, які відрізняють цю групу осіб від інших. Серед них – підвищена сугестивність (схильність до навіювання), пасивність, підлеглість, психологічна інфантильність, а також труднощі в орієнтації у нових або непередбачуваних ситуаціях. Такі підлітки зазвичай повільно реагують на зміни, не вміють

адекватно оцінювати ситуацію та передбачати розвиток подій, зокрема тих, що безпосередньо пов'язані з їхньою власною поведінкою [45, с. 62].

Експериментальні дані, отримані В.Л. Васильєвим та І.І. Мамайчук, значно поглиблюють розуміння особливостей поведінки неповнолітніх жертв статевих злочинів у конфліктних ситуаціях. Порівняльний аналіз особистісного профілю потерпілих дівчат із контрольною групою показав, що для перших характерний вищий рівень конформності, що свідчить про їхню підвищену слухняність, залежність від думки інших та невміння відстоювати власну позицію. Крім того, у групі потерпілих переважали безобвинувальні реакції – дівчата схильні сприймати події як неминучі або фатальні, не вбачаючи можливості чинити опір. Для них були типовими перешкоджаючі домінантні реакції, які вказують на надмірну фіксацію на труднощах і внутрішню пасивність у ситуаціях загрози чи конфлікту [18, с. 145].

Слід зазначити, що рівень розвитку самооцінки є одним із ключових чинників, які регулюють поведінку особистості. За результатами досліджень згаданих авторів, у потерпілих дівчат самооцінка виявилася менш адекватною, ніж у представниць контрольної групи. Було зафіксовано порушення співвідношення позитивних і негативних уявлень про себе, що ускладнювало усвідомлення пережитих подій і знижувало критичність поведінки. Зокрема, у дівчат із заниженою самооцінкою спостерігалися пасивність, невпевненість у власних силах, зниження активності та високий рівень психологічної напруги. Натомість дівчата із завищеною самооцінкою виявляли некритичність, схильність до ризику, надмірну самовпевненість і прагнення братися за завдання, що перевищують їхні можливості. Вони також схильні перекладати відповідальність за події на інших людей або на зовнішні обставини. Усі зазначені особливості можна розглядати як типові реакції, поведінкові прояви та стійкі особистісні риси, які безпосередньо впливають на формування віктимної поведінки неповнолітніх.

У людей із вираженими проявами віктимної поведінки спостерігається підвищена чутливість, високий рівень нейротизму, різка реакція на загрозливі

ситуації, а також значні показники тривожності та фрустрованості. Водночас у них відзначається низька емоційна стійкість, що негативно впливає на адекватність поведінки і свідчить про специфічні особливості психічної адаптації. До вроджених чинників віктимності належать випадки, коли потерпілі мають затримку психічного розвитку або психічні відхилення. Такі особи часто характеризуються труднощами в засвоєнні нової інформації, обмеженим обсягом знань, спрощеними судженнями, слабкою критичністю мислення та низькими прогностичними здібностями. У сукупності ці риси підвищують їхню віктимогенну схильність і роблять їх більш уразливими до злочинних посягань [10, с. 47].

Дослідження психологів і клініцистів підтверджують, що умови виховання та процес соціалізації в дитинстві мають вирішальний вплив на все подальше життя людини, її психічний розвиток і поведінку. При цьому підкреслюється, що йдеться переважно про два крайні типи сімейного виховання – жорсткий, директивний стиль або, навпаки, ситуацію «соціально покинутої дитини», коли дитина позбавлена належної уваги, турботи й підтримки [22, с. 234].

У цьому контексті можна висунути припущення, що певний стиль взаємодії між батьками та дітьми має безпосередній вплив на формування психологічного профілю неповнолітнього, зокрема на розвиток уразливості та віктимних рис особистості. Іншими словами, характер сімейних стосунків може визначати, наскільки дитина схильна до поведінки, що підвищує ризик стати жертвою негативних впливів або злочинних посягань.

Підсумовуючи, можна зазначити, що віктимність неповнолітніх формується під впливом цілого комплексу соціально-економічних, сімейних і психологічних чинників. Серед них особливе місце посідає економічна нестабільність у державі, яка негативно позначилася на функціонуванні дитячих і молодіжних закладів, призвела до скорочення кількості таборів, гуртків та інших форм організованого дозвілля. Через це діти часто залишаються без контролю, що підвищує ризик потрапляння у небезпечні

ситуації. Водночас скорочення мережі позашкільних установ і низький рівень організації вільного часу стали підґрунтям для зростання дитячої злочинності – більшість правопорушень підлітки скоюють у групах, часто із проявами жорстокості та цинізму. Не менш вагомим фактором є погіршення сімейних відносин, які дедалі частіше стають конфліктними, що травмує психіку дитини та сприяє формуванню агресивності, озлобленості й жорстокості. Додатково на зростання віктимності впливає мас-медіа, яке через свої матеріали формує у дітей стереотипи поведінки, що іноді спонукають до ризику, наслідування агресивних моделей і знецінення моральних норм.

Отже, усі ці обставини створюють сприятливе середовище для розвитку віктимної поведінки серед неповнолітніх, що потребує посиленої уваги з боку сім'ї, школи та суспільства загалом.

1.3. Фактори ризику та причини формування віктимної поведінки у неповнолітніх

Як уже зазначалося, дослідження науковців свідчать, що певним категоріям осіб властиві психологічні, фізичні та моральні особливості, які підвищують імовірність того, що вони можуть стати жертвами злочинів. Неповнолітні традиційно належать до цієї групи, оскільки саме для них характерна підвищена віктимність. Цей феномен зумовлений дією комплексу факторів віктимізації, під якими розуміють сукупність умов і обставин, що у разі виникнення віктимної ситуації сприяють перетворенню конкретної особи або групи осіб на реальних жертв злочину. Таким чином, віктимність неповнолітніх має багатофакторний характер і формується під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників їх соціального середовища.

Причини та умови, що зумовлюють віктимність неповнолітніх, мають переважно соціальний характер і пов'язані з особливостями розвитку суспільства. Складні життєві ситуації, які виникають у періоди соціально-

економічних трансформацій, чинять потужний віктимогенний вплив на особистість, особливо на молодь, роблячи її більш уразливою до негативних впливів середовища. Перехід до ринкових відносин супроводжується численними соціально-економічними та психологічними суперечностями, що призводять до ціннісної переорієнтації молодого покоління, послаблення моральних орієнтирів і зниження рівня соціальної захищеності [65 с. 106].

Важливу роль у формуванні віктимності неповнолітніх відіграє також сімейне середовище, зокрема тип і стиль виховання, рівень соціальної підтримки, а також наявність насильства чи конфліктів у сім'ї. Саме ці чинники визначають, наскільки дитина здатна протистояти стресам, критично оцінювати ризики та приймати безпечні рішення [3, с. 133]. Таким чином, віктимність неповнолітніх є результатом складної взаємодії суспільних, економічних і сімейно-психологічних умов, які потребують цілеспрямованої профілактичної роботи.

Досліджуючи психологічні особливості віктимної особистості, М. А. Одинцова підкреслює, що для молодих людей характерні типові прояви віктимності, серед яких – труднощі у прийнятті самостійних рішень, потреба в постійній підтримці та схваленні з боку інших, а також почуття безпорадності й дискомфорту у випадку відсутності соціальних контактів, навіть якщо ці контакти мають деструктивний характер. Такі особи демонструють невизначені реакції на критику, розмиті уявлення про власне «Я», а будь-яка спроба проявити ініціативу супроводжується страхом і внутрішньою напругою. Для них властиві пригніченість емоцій, нещирість, схильність до прихованості та подвійної моралі, що вказує на глибокі внутрішні суперечності особистості [54, с. 109].

На думку низки дослідників, причини віктимності неповнолітніх доцільно умовно поділяти на дві основні групи – внутрішні (індивідуальні) та зовнішні (соціальні). До внутрішніх чинників належать особистісні особливості, пов'язані з віковою специфікою розвитку неповнолітніх: надмірна довірливість, наївність, допитливість, емоційна нестабільність,

невміння адекватно реагувати на складні життєві ситуації, а також незавершеність морального становлення. Часто у підлітків спостерігається невідповідність між рівнем психічного та фізичного розвитку, перевага процесів збудження над гальмуванням і навіть фізична слабкість, що підвищує ризик їхньої уразливості до зовнішніх впливів. Зовнішні чинники, у свою чергу, зумовлені соціальними обставинами – неблагополучним середовищем, сімейними проблемами, негативним впливом однолітків чи дорослих, а також загальною нестабільністю у суспільстві, що створює умови для формування віктимної поведінки серед молоді [75, с. 353].

Як зазначає Л.Е. Орбан-Лембрик, соціально-психологічні особливості процесу соціалізації підлітків виявляють двоїстий характер: з одного боку, вони свідчать про високу мотиваційну готовність молоді до засвоєння суспільних норм і цінностей, а з іншого – про маргінальність підростаючого покоління, тобто його перебування на межі між дитячим і дорослим світом. Саме потреба у соціальній взаємодії стає основою формування підліткових груп та угруповань, які можуть мати як позитивну соціалізуючу роль, так і криміногенний характер, сприяючи формуванню ризикованих або девіантних форм поведінки [27, с. 135].

Отже, висока соціальна активність підлітків у поєднанні з браком життєвого досвіду та недостатньою підтримкою з боку близьких робить їх особливо вразливими до впливу віктимогенних факторів. Підвищена віктимність неповнолітніх безпосередньо пов'язана з їхнім соціально-психологічним статусом, де ключову роль відіграє місце підлітка в соціальній структурі, насамперед у родинному середовищі. Порушення або викривлення процесу соціалізації призводить до дезадаптації, порушень особистісного й соціального розвитку, а в крайніх випадках – до формування стійкої віктимності, що проявляється у схильності підлітка до ризикованої чи провокативної поведінки.

О. Є. Мойсєєва пропонує класифікувати умови віктимізації неповнолітніх за трьома основними групами. По-перше, це біопсихологічні чинники, до яких

належать тип темпераменту та наявність рис, характерних для певних психічних розладів. По-друге, власне психологічні фактори, серед яких – підвищена агресивність, тривожність, жорстокість, емоційна нестійкість, необ’єктивна самооцінка, а також наявність однієї чи кількох акцентуацій характеру. І, по-третє, соціально-психологічні умови, що охоплюють потребу у спілкуванні та самоствердженні, низький рівень правової обізнаності, відсутність знань щодо способів забезпечення власної безпеки тощо. Усі ці фактори комплексно впливають на підвищення ризику віктимізації неповнолітніх [44, с. 101].

До зовнішніх умов, що зумовлюють віктимність неповнолітніх, належать різноманітні соціально-економічні та сімейні чинники. Одним із провідних є соціальне розшарування населення, зокрема матеріальна нерівність і розбіжності у соціальному статусі, які посилюють почуття несправедливості й соціальної напруги серед молоді. Важливим фактором виступає і зростання кількості стресових ситуацій у суспільстві, спричинених економічними труднощами, політичною нестабільністю та загальним відчуттям невпевненості у майбутньому. Ці явища поступово стають звичними як для дорослих, так і для підлітків, що негативно позначається на їхній психологічній стійкості та здатності до безпечної поведінки. Особливої уваги потребують сімейні проблеми, серед яких – зростання кількості неблагополучних і функціонально неспроможних родин, де батьки ухиляються від виховання дітей або не спроможні забезпечити належні умови для їхнього розвитку. Поширеним явищем стає соціальне сирітство: понад 117 тисяч дітей проживають у державних інтернатах, а щороку близько 8,5 тисяч батьків позбавляються батьківських прав. Крім того, сімейне насильство та постійні конфлікти створюють у дитини відчуття страху, безпорадності або, навпаки, провокують формування девіантної поведінки, що підвищує ризик її віктимізації [56, с. 157].

Деформація правосвідомості неповнолітніх є наслідком цілого комплексу соціокультурних впливів, серед яких – пропаганда насильства, агресії та

вседозволеності у засобах масової інформації, телепередачах, сучасних мультфільмах і комп'ютерних іграх, а також доступ до неконтрольованого контенту в Інтернеті. Сукупна дія цих факторів формує у свідомості підлітків викривлене уявлення про моральні та правові норми. Особливо небезпечним є те, що у медіапросторі широко демонструються сцени жорстокості, насильства й конфліктів, які неповнолітні починають сприймати як допустимі, а іноді навіть «нормальні» моделі поведінки. У результаті цього відбувається зниження рівня критичності мислення, розмиття меж між добром і злом, що істотно підвищує ризик віктимізації та девіантних проявів поведінки серед молоді.

Беручи до уваги, що сім'я є головним інститутом соціалізації неповнолітнього, саме вона часто виступає одним із ключових чинників формування віктимності. У цьому контексті доцільно розглянути взаємозв'язок між стилем взаємодії дитини з батьками, педагогами та однолітками і становленням психологічного профілю віктимної особистості.

З метою з'ясування причин та умов, що сприяють виникненню віктимної поведінки, було використано дослідження Т. О. Мічик, яка вивчала особливості віктимної поведінки неповнолітніх із неблагополучних родин, а також праці вчених-кримінологів Л.О. Шевченко та Ю.О. Оберемко, які досліджували механізми формування віктимності серед підлітків [43, с. 120].

Важливе місце у запобіганні віктимній поведінці неповнолітніх посідає правове виховання, яке сприяє формуванню у молоді правосвідомості, відповідальності та адекватних поведінкових установок. Воно допомагає підліткам усвідомлено оцінювати власні вчинки та дії оточення, а також обирати правильну лінію поведінки у складних життєвих обставинах, зокрема у ситуаціях, що містять ризик стати жертвою злочину.

Таким чином, віктимологічні дослідження неповнолітніх, проведені в останні роки, хоч і не дають вичерпних результатів, проте вже зараз дозволяють зробити важливі практичні узагальнення, які можуть бути

використані для профілактики віктимної поведінки та підвищення рівня безпеки дітей і підлітків.

Передусім, формування віктимної поведінки у підлітків відбувається під впливом комплексу взаємопов'язаних чинників. Серед них виділяють психофізіологічні фактори, пов'язані з особливостями підліткового віку, статевими й рольовими відмінностями, які визначають емоційні реакції та поведінкові моделі. Далі – індивідуально-психологічні чинники, до яких належать особливості самооцінки, рівень емпатії, суб'єктивного контролю, відчуття соціальної підтримки, а також показники тривожності, комунікативності, фрустраційної стійкості, радикалізму чи схильності до самозаглиблення. Окрім того, значну роль відіграють соціально-психологічні умови, зокрема характер сімейних взаємин: агресивність, директивність і непослідовність батьків, які безпосередньо впливають на розвиток віктимності підлітка та його здатність протистояти негативним впливам середовища [46, с. 115].

По-друге, ключову роль у формуванні віктимної поведінки підлітків відіграють стратегії сімейного виховання та відсутність у дитини відчуття соціальної захищеності, що посилюється специфічними віковими особливостями цього періоду. Особливо значущим чинником у процесі віктимізації є вплив батька, який часто визначає ставлення підлітка до норм, авторитетів і власної безпеки.

По-третє, між психологічними рисами підлітка, стилем сімейного виховання та особливостями його поведінки існує чіткий взаємозв'язок: емоційна нестійкість, невпевненість або агресивність дитини часто відображають ті моделі спілкування й взаємодії, які закладаються в родині.

По-четверте, поряд із чинниками, що провокують віктимну поведінку підлітків, існують і фактори протилежного характеру, які сприяють формуванню психологічної стійкості та захищеності. До таких належать позитивне ставлення та щира зацікавленість з боку батька, а також

послідовність, системність і демократичність у взаєминах з боку матері [46, с. 118].

Надзвичайно важливим чинником виступає рівень соціалізації підлітка, адже активне залучення до соціального життя, комунікабельність і розвинена мережа міжособистісних контактів забезпечують почуття підтримки, безпеки та внутрішнього спокою. Це, своєю чергою, формує такі риси, як впевненість у собі, емоційна врівноваженість, самоконтроль, емпатійність і доброзичливість, які значно знижують ризик розвитку віктимної поведінки.

Крім того, спираючись на результати наукових досліджень, емпіричних спостережень і практичний досвід, деякі вчені виокремлюють кілька моделей віктимної поведінки підлітків, які надалі застосовуються для створення ефективних програм девіктимізації – тобто зменшення схильності підлітків до потрапляння у небезпечні ситуації.

Основою таких моделей є система чинників, що сприяють прояву та реалізації віктимного потенціалу особистості, включаючи як внутрішні психологічні риси, так і зовнішні соціальні умови, які визначають ризик виникнення віктимної поведінки [11, с. 96].

Модель агресивного типу характеризується наявністю стійких проявів агресивної поведінки, підвищеної напруженості та конфліктності, що часто поєднується з емоційним відторгненням з боку матері. Модель активного типу відзначається високим рівнем домінантності, активності та доброзичливості, але при цьому спостерігається директивний і непослідовний стиль виховання з боку батька, який водночас виявляє надмірний контроль або позитивну зацікавленість. Такі підлітки часто не мають достатнього відчуття соціальної підтримки та включеності в соціум. Модель ініціативного типу поєднує риси активної чи пасивно-агресивної поведінки, схильність до самозаглиблення, моральної нормативності та життєрадісності. Для моделі пасивного типу характерні інтелектуальність, моральна врівноваженість, але водночас схильність до нещирості, відчуття ізольованості та низький рівень соціалізації, що сприяє розвитку віктимності. Модель некритичного типу передбачає

нездатність до самокритики, яка може проявлятися у пасивній, активній або агресивній формі поведінки. Такі підлітки зазвичай відзначаються підвищеною дратівливістю, емоційною напруженістю, несамостійністю, схильністю до ризику, браком самоконтролю або його повною відсутністю [31, с. 133].

Отримані в результаті емпіричних досліджень закономірності становлять фундаментальну основу для розроблення системи психологічної та педагогічної корекції поведінки дітей і підлітків. Її головна мета полягає у зменшенні або повному усуненні віктимних проявів, що сприяє формуванню більш адаптивної, безпечної та соціально зрілої поведінки.

Узагальнюючи викладене, можна зробити висновок, що аналіз комплексу віктимогенних рис дітей і підлітків, а також соціально-психологічних чинників становлення їх віктимної поведінки є важливим не лише для виявлення наявних або потенційних ознак віктимізації, але й для розроблення диференційованих шляхів профілактики.

Особливої уваги потребує психокорекційна робота, адже саме індивідуально-особистісні риси та психологічні особливості неповнолітніх виступають ключовими детермінантами формування їх віктимної поведінки. Тому ефективна профілактика має ґрунтуватися на глибокому розумінні внутрішніх механізмів особистості, її емоційного стану, соціальної адаптованості та рівня самосвідомості, що дозволить не лише зменшити ризики віктимізації, а й сприяти гармонійному розвитку підлітка як повноцінного члена суспільства.

З метою привернення уваги до своєї особи неповнолітні, яким властиві демонстративні риси характеру, часто схильні підкреслювати або перебільшувати власну сексуальність. У спілкуванні з такими підлітками нерідко домінує сексуальна тематика, що іноді може сприйматися співрозмовниками як сигнал до інтимної близькості. У ситуаціях психологічної напруги чи травмуючих подій вони зазвичай демонструють екстрапунитивний тип реагування, тобто схильність звинувачувати інших у

тому, що сталося, відмовляючись визнавати власну частку відповідальності. У такий спосіб підліток прагне захистити себе, перекласти провину на зовнішні обставини або на несправедливе ставлення оточення, позиціонуючи себе як жертву подій чи чужої упередженості [42, с. 444].

Таким чином, різноманітні життєві обставини можуть стати чинниками формування віктимності неповнолітніх. Особливу увагу при цьому слід приділяти особистісним характеристикам потерпілої, адже саме вони мають вирішальне значення у розумінні механізму злочину. Взаємовідносини між злочинцем і жертвою до, під час і після вчинення злочину, а також поведінка, стиль життя та соціальні установки потерпілої дозволяють глибше оцінити сукупність рис, притаманних особам, які стають жертвами сексуального насильства.

Отже, наведені умови відіграють важливу роль у формуванні злочинної поведінки, особливо коли йдеться про ситуації сексуального насильства. Для осіб, які стають жертвами кримінально-насильницьких дій, притаманна сукупність специфічних соціально-демографічних та морально-психологічних характеристик, які за певних умов зумовлюють типові моделі їхньої поведінки. Саме ця поведінка, у свою чергу, підвищує ризик потрапляння в ситуацію злочинного посягання, роблячи таких осіб більш уразливими порівняно з іншими.

Розуміння особистісних рис жертви, їхнього впливу на розвиток злочинної ситуації, а також аналіз взаємин між злочинцем і потерпілим з урахуванням характеристик поведінки останнього істотно підвищують ефективність профілактичних заходів, спрямованих на віктимологічне запобігання злочинам. Віктимологічна профілактика посідає ключове місце у системі запобігання злочинності, оскільки спрямована на усунення причин і умов, що формують віктимність та сприяють злочинній поведінці. Водночас важливою складовою цієї діяльності є робота, спрямована на мінімізацію наслідків уже вчинених злочинів і на підвищення рівня психологічної та соціальної безпеки потенційних жертв.

Висновки до першого розділу

Отже, віктимність слід розглядати як схильність людини ставати жертвою злочину, що може проявлятися як у широкому, так і у вузькому сенсі. У широкому розумінні кожна особа є потенційно віктимною, адже, перебуваючи в суспільстві, вона неминуче стикається з ризиком стати жертвою злочинного посягання. Це не набута властивість, а радше об'єктивна умова існування в соціумі, де злочинність є частиною соціальної реальності.

Віктимність неповнолітніх має специфічний характер, оскільки зумовлена не лише зовнішніми обставинами, а й індивідуальними психологічними, соціальними та поведінковими особливостями самої особи, а також її взаєминами зі злочинцем. Таким чином, у процесі аналізу злочину важливо враховувати роль жертви у механізмі злочинної поведінки, адже її дії, риси характеру або поведінкові реакції можуть сприяти або, навпаки, запобігати виникненню злочинної ситуації.

З кримінологічної точки зору, вивчення віктимності неповнолітніх має значне практичне значення, оскільки дозволяє ефективніше виявляти потенційних жертв, формувати групи ризику та проводити індивідуальну психолого-профілактичну роботу з метою запобігання віктимізації.

Водночас віктимна поведінка є набутим особистісним утворенням, яке проявляється у схильності людини сприймати себе жертвою негативного впливу навіть за відсутності реальних підстав. Така поведінка часто пов'язана з менталітетом жертви, який формується на основі емоційних реакцій, особистісних переконань і досвіду взаємодії з навколишнім середовищем.

Проте сам факт переживання шкоди чи втрати ще не робить людину жертвою у психологічному сенсі. Відчуття себе жертвою з'являється тоді, коли індивід сприймає подію як несправедливу, аморальну і таку, яку він не міг запобігти, що породжує потребу у співчутті, розумінні та підтримці.

Таким чином, віктимність є складним соціально-психологічним феноменом, який поєднує особистісні риси, поведінкові прояви та соціальні умови, що формують схильність людини до потрапляння в роль жертви. Усвідомлення цих чинників є необхідною умовою для розроблення профілактичних і корекційних програм, спрямованих на зниження рівня віктимізації, особливо серед неповнолітніх.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ У НЕПОВНОЛІТНІХ

2.1. Організація дослідження та характеристика вибірки

У першому розділі дослідження було з'ясовано, що віктимність неповнолітніх являє собою сукупність психологічних, фізіологічних і соціальних характеристик, які знижують здатність підлітка адекватно оцінювати небезпечні життєві ситуації, усвідомлювати їх зміст та можливі наслідки, а також перешкоджають формуванню ефективних стратегій поведінки в умовах віктимної небезпеки.

У процесі психодіагностики та вивчення особистісних якостей неповнолітніх можуть використовуватися ті самі методики, що й для дорослих, проте з урахуванням вікових і когнітивних особливостей цієї групи. Зокрема, підлітки не завжди правильно розуміють складні наукові терміни або абстрактні поняття, тому під час тестування важливо забезпечити доступність формулювань і зрозумілості завдань.

Важливо також створити умови для зацікавленості респондентів, адже саме мотивація до самопізнання підвищує достовірність і результативність дослідження. Якщо тести дають змогу підліткам отримати нову, значущу для них інформацію про власну особистість, вони з більшим інтересом беруть участь у дослідженні, навіть якщо окремі методики видаються їм складними або не надто привабливими.

Отже, психодіагностичні методики, які застосовуються щодо неповнолітніх, повинні містити зрозумілі формулювання, мінімальну кількість спеціалізованих термінів, опиратися на соціальні норми, знайомі підліткам, і бути максимально адаптованими до їхнього рівня розвитку та життєвого досвіду.

До загальних вимог психодіагностики належать кілька ключових принципів, дотримання яких забезпечує наукову обґрунтованість і достовірність результатів дослідження. Насамперед це стандартизація діагностичного інструментарію, що передбачає використання методик, побудованих на чітко визначених нормах і правилах проведення. Важливою умовою є також валідність тесту – тобто його здатність точно вимірювати саме ту психологічну змінну, для оцінки якої він створений.

Не менш суттєвою характеристикою виступає надійність, яка означає стабільність результатів: при повторному проведенні тесту за однакових умов показники мають залишатися подібними для кожного досліджуваного. Окрім цього, необхідним є дотримання процедури дослідження з урахуванням індивідуальних особливостей і мотивацій респондентів, адже саме вони значною мірою визначають рівень активності та щирості випробуваного під час тестування.

Під час психодіагностики неповнолітніх важливо враховувати їхні соціально-психологічні та вікові особливості, а також зону найближчого розвитку, оскільки підлітковий вік є перехідним етапом між дитинством і дорослістю. У цей період відбувається активне формування самосвідомості, системи цінностей і соціальних орієнтирів, що безпосередньо впливає на сприйняття себе та навколишнього світу.

Особливу увагу слід приділяти тим чинникам, які зумовлюють віктимну вразливість підлітків – підвищену емоційність, нестійку самооцінку, залежність від думки однолітків, труднощі у розмежуванні безпечних і небезпечних ситуацій. Ці характеристики можуть спотворювати результати тестування або впливати на поведінкові реакції під час діагностики.

Тому психодіагностичний процес має бути побудований із дотриманням принципів довіри, доступності та підтримки, щоб забезпечити об'єктивність результатів і водночас створити безпечне психологічне середовище для неповнолітніх, які потенційно мають або вже проявляють ознаки віктимної поведінки.

Емпіричне дослідження проводилось у декілька етапів:

1. Перший етап – теоретичне обґрунтування та уточнення проблеми дослідження. На цьому етапі проводився глибокий аналіз науково-психологічної та педагогічної літератури щодо проблем віктимної поведінки неповнолітніх. Уточнювалися ключові поняття, визначалися фактори, що впливають на розвиток віктимності, а також психологічні та соціальні механізми, які сприяють формуванню таких проявів. Результатом цього етапу стало формування чітких завдань дослідження та визначення наукової гіпотези.

2. Другий етап – збір експериментальних даних. На даному етапі здійснювалось емпіричне обстеження неповнолітніх за допомогою психодіагностичного інструментарію: опитувальників, методик, тестів та спостережень, що дозволило визначити рівень схильності віктимності та екстремально-ризикованої поведінки, виділити групи учасників: потенційні «жертви» та «кривдники».

3. Третій етап – аналіз результатів емпіричного дослідження та обґрунтування програми. На цьому етапі здійснювався детальний аналіз психодіагностичних даних, отриманих під час емпіричного дослідження. Здійснювалася якісна та кількісна обробка зібраних даних, їх систематизація та порівняння з гіпотезами дослідження. Проводилася інтерпретація результатів з урахуванням психологічних, соціальних та вікових особливостей неповнолітніх. Результатом цього етапу стало формування висновків, які стали основою для розробки психокорекційної програми та рекомендацій щодо профілактики віктимної поведінки у неповнолітніх.

4. Четвертий етап – розробка та впровадження психокорекційної програми. На основі результатів емпіричного дослідження та аналізу індивідуально-особистісних особливостей неповнолітніх було розроблено психокорекційну програму, метою якої є зниження проявів віктимної поведінки та формування навичок самозахисту, асертивності та ефективної соціальної взаємодії. Програма впроваджувалася у спеціально організованих

групах неповнолітніх з проявами віктимної поведінки протягом визначеного періоду.

5. П'ятий етап – перевірка ефективності програми. Оцінка результативності психокорекційної програми проводилася за допомогою повторного психодіагностичного обстеження учасників після завершення курсу. На основі отриманих даних формувалися висновки про ефективність програми та рекомендації щодо її вдосконалення та подальшого застосування для профілактики віктимної поведінки у неповнолітніх.

Мета дослідження полягала у виявленні рівня проявів віктимної поведінки у неповнолітніх, дослідженні психологічних особливостей, що зумовлюють їхню віктимність, а також у розробці та впровадженні ефективної психокорекційної програми для профілактики та корекції віктимної поведінки з урахуванням індивідуальних особливостей підлітків.

Психологічне дослідження, спрямоване на вивчення проявів віктимної поведінки у неповнолітніх, проводилося на базі Відділу психологічної підтримки та Відділу ювенальної превенції Головного управління Національної поліції Миколаївської області. У вибірку дослідження включено 24 учасники – хлопці та дівчата віком від 14 до 18 років, які мали прояви віктимності. Обрані учасники безпосередньо демонстрували ознаки віктимної поведінки, що надало можливість дослідити психологічні особливості та фактори, які зумовлюють таку поведінку, у сучасних умовах.

Підсумовуючи, можна зазначити, що психодіагностичне обстеження неповнолітніх з проявами віктимної поведінки було побудоване з урахуванням їхніх вікових, психологічних та соціальних особливостей. Вибірка, дозволила оцінити рівень віктимності, визначити психологічні чинники, які її зумовлюють, та виділити групи з різними проявами ризикованої поведінки. Проведене дослідження створило наукову основу для розробки та впровадження психокорекційної програми, спрямованої на профілактику і корекцію віктимної поведінки у підлітків.

2.2. Опис психодіагностичного інструментарію для вивчення віктимної поведінки

Для реалізації завдань емпіричного дослідження та отримання об'єктивної інформації про прояви віктимної поведінки у неповнолітніх було застосовано комплекс психодіагностичних методик. Використання різнопланових інструментів дозволило всебічно оцінити рівень віктимності, психологічні особливості та поведінкові стратегії підлітків, що зумовлюють схильність до ризикованої або уразливої поведінки. Вибір методик ґрунтувався на їх науковій обґрунтованості, адаптованості до вікових особливостей респондентів та здатності надавати достовірні дані для практичного використання у психокорекційній роботі.

Для досягнення поставлених цілей було застосовано наступні психодіагностичні методики:

- методика дослідження «Схильності до віктимної поведінки» О.О. Андроннікова (Додаток А);
- адаптований опитувальник «Ситуація булінгу у школі» В.Р. Петросянц для юнацького віку (Додаток Б);
- методика «Самооцінка схильності до екстремально-ризикованої поведінки» (М. Цукерман) (Додаток В).

Застосування даного комплексу методик дозволило отримати багатовимірну картину психологічного стану та поведінкових схильностей учасників дослідження, що стало підґрунтям для подальшого аналізу даних та розробки ефективної психокорекційної програми.

Для визначення рівня потенційної віктимності в дослідженні було використано тест-опитувальник «Схильність до віктимної поведінки», розроблений О.О. Андронніковою. Цей інструмент дає змогу виявити індивідуальні особливості особистості, які можуть зумовлювати схильність до потрапляння в ситуації, де людина стає жертвою негативних подій чи впливів. Опитувальник спрямований на оцінку поведінкових і психологічних проявів,

що свідчать про підвищену вразливість до маніпуляцій, агресії, залежності чи інших форм віктимної поведінки [75, с. 354].

Завдяки даному тесту можна визначити, які саме риси або стратегії поведінки створюють ризик віктимізації, а також окреслити напрямки подальшої психологічної профілактики чи корекційної роботи.

Опитувальник «Схильність до віктимної поведінки», розроблений О.О. Андронніковою, є психодіагностичним інструментом, що містить 86 запитань і призначений для дослідження осіб старшого підліткового та юнацького віку. Методика спрямована на виявлення особистісних рис і моделей поведінки, які можуть підвищувати ризик потрапляння у віктимні ситуації, тобто ситуації, де людина виступає жертвою певних негативних впливів чи обставин [1].

Тест побудований на концепції рольових типів жертви, що розглядаються залежно від поведінкових особливостей у складних або конфліктних ситуаціях. У межах цієї класифікації виділяються такі типи: агресивні, активні, ініціативні, пасивні, некритичні та нейтральні жертви.

Опитувальник включає кілька спеціалізованих шкал, які дозволяють визначити рівень схильності до певних форм віктимної поведінки. Зокрема, виділяють такі шкали:

- шкала реалізованої віктимності – показує, наскільки часто респондент реально опиняється в ролі жертви;
- шкала агресивної віктимної поведінки – визначає тенденцію до провокування конфліктів або агресивних дій інших людей у відповідь;
- шкала саморуйнівної поведінки — виявляє внутрішню установку на самопокарання, схильність до ризику чи самоушкодження;
- шкала гіперсоціальної віктимності — характеризує надмірну готовність допомагати іншим на шкоду власним інтересам;
- шкала залежної та безпорадної поведінки — визначає потребу у зовнішній підтримці, невпевненість у власних силах;

- шкала некритичної поведінки — вказує на відсутність обережності, наївність і довірливість, що підвищують ризик стати жертвою [75, с. 354].

У процесі проходження тесту досліджуваним пропонується ряд тверджень, які стосуються різних аспектів їхньої особистості – рис характеру, особливостей поведінки, життєвих позицій, стосунків з оточенням та власних вчинків.

Завдання учасника полягає в тому, щоб уважно прочитати кожне твердження опитувальника та надати відповідь «Так» або «Ні», залежно від того, наскільки воно відповідає його власним поглядам і поведінці.

Такий формат відповіді дозволяє забезпечити об'єктивність та стандартизованість оцінювання, а також сприяє більш точному виявленню індивідуальних тенденцій до певних форм віктимної поведінки. Відповіді фіксуються для подальшої кількісної та якісної обробки результатів, що дає змогу скласти узагальнену характеристику схильності особи до віктимності.

Обробка результатів проводиться за допомогою шести спеціалізованих психодіагностичних шкал, кожна з яких спрямована на вимірювання певного типу схильності до реалізації віктимної поведінки. До таких шкал належать:

«Схильність до агресивної віктимної поведінки» – відображає тенденцію до провокування агресії або конфліктів;

«Схильність до самопошкоджувальної та саморуйнівної поведінки» – виявляє наявність деструктивних установок, що спрямовані проти себе;

«Схильність до гіперсоціальної поведінки» – показує надмірну орієнтацію на допомогу іншим навіть на шкоду власним інтересам;

«Схильність до залежної та безпорадної поведінки» – характеризує схильність до уникання відповідальності, потребу в опіці та підтримці;

«Схильність до некритичної поведінки» – визначає легковірність, наївність та недостатню здатність до аналізу ситуацій;

«Реалізована віктимність» – показує частоту та інтенсивність реальних випадків потрапляння особи у віктимні ситуації.

Після заповнення опитувальника здійснюється підрахунок первинних (сирих) балів за кожною з шести шкал. Далі ці результати переводяться у стандартні оцінки (стени) для зручності інтерпретації:

- 1–3 стени — показник нижчий за норму,
- 4–7 стени — рівень у межах норми,
- 8–10 стени — показник вищий за норму, що свідчить про виражену схильність до певного типу віктимної поведінки [46, с. 48].

Такий підхід дозволяє не лише виявити загальний рівень віктимності, а й визначити домінуючі поведінкові моделі, які потребують подальшого психологічного аналізу або корекції.

Шкала схильності до агресивної віктимної поведінки. Підвищені показники (8–10 стени) свідчать про схильність особи потрапляти в небезпечні чи конфліктні ситуації внаслідок власної агресивної або провокуючої поведінки (образи, приниження, знущання тощо). Такі люди нерідко свідомо чи несвідомо провокують конфлікти, проявляють домінантність, запальність, нетерплячість і легко піддаються негативним емоціям. Їм властиве порушення соціальних норм, зневага до етичних правил та прагнення до насильницьких форм самоствердження. Залежно від мотивації, серед них можуть зустрічатися підтипи – корисливі, агресивно-побутові, сексуально розбещені, деспотичні або мстиві особистості. Низькі показники (1–3 стени) свідчать про високий рівень самоконтролю, дотримання соціальних норм, стабільність установок і цілей. Такі особи зазвичай врівноважені, не схильні до агресії, хоча можуть проявляти підвищену образливість і занижену мотивацію досягнень.

Шкала схильності до саморуйнівної поведінки (активна віктимна модель). Високі показники (8–10 стени) свідчать про схильність до ризикованих або необдуманих дій, які можуть призводити до шкоди для себе чи інших. Такі люди часто провокують небезпечні ситуації власною поведінкою чи проханнями, не усвідомлюючи можливих наслідків або сподіваючись на випадок. Для них характерні імпульсивність, безпечність і

прагнення до гострих відчуттів. Серед цього типу можна виокремити свідомих і несвідомих підбурювачів, а також жертв, які свідомо або випадково завдають собі шкоди. Низькі показники (1–3 стени) відображають надмірну обережність, страх помилитися й прагнення уникати будь-яких ризиків. Такі особи зазвичай тривожні, вразливі, схильні до самозахисної пасивності за принципом: «краще не діяти, ніж зробити щось неправильно».

Шкала схильності до гіперсоціальної віктимної поведінки (ініціативна модель). Високі показники (8–10 стенив) відображають надмірну жертвовність і готовність допомагати іншим навіть на шкоду собі. Такі люди часто втручаються у конфлікти, прагнучи захистити справедливість або підтримати когось, не замислюючись про можливі наслідки для власної безпеки. Їм притаманні рішучість, принциповість, сміливість, доброта й щирість, але водночас — завищена самооцінка та схильність до ризику. Їхні дії мають позитивні мотиви, однак можуть ненавмисно провокувати небезпечні ситуації. Низькі показники (1–3 стени) свідчать про пасивність, байдужість до проблем інших і небажання втручатися в події навколо. Такі особи часто діють за принципом «моя хата скраю», що може бути наслідком емоційної відчуженості, розчарування або відсутності соціальної підтримки.

Шкала схильності до залежної та безпорадної поведінки (пасивна модель). Високі показники (8–10 стенив) свідчать про схильність до пасивності, уникання відповідальності та залежність від інших. Такі люди часто не чинять опору у складних або небезпечних ситуаціях через страх, невпевненість чи відчуття безсилля. Їм властиві низька самооцінка, боязкість, конформізм, потреба у підтримці й співчутті. Вони легко піддаються впливу, виправдовують чужу агресію та займають роль «жертви». У деяких випадках безпорадність формується як результат травматичного досвіду або багаторазових випадків насильства. Низькі показники (1–3 стени) характеризують самостійних і незалежних людей, схильних відстоювати власну думку, навіть конфліктуючи з оточенням. Для них типові скептичність,

прагнення до автономії, а іноді – внутрішня вразливість, що спонукає дистанціюватися від інших.

Шкала схильності до некритичної поведінки (модель некритичної віктимності). Високі показники (8–10 стенив) свідчать про недостатню здатність оцінювати життєві ситуації та їх наслідки. Такі особи часто діють необачно, легковажно, надмірно довірливо, що може призводити до небезпечних або неприємних ситуацій. Некритичність може виникати як через негативні риси (жадібність, користолюбство), так і через позитивні (щедрість, доброта, відкритість). Також причиною може бути низький рівень інтелекту чи життєвого досвіду. Люди цього типу часто ідеалізують інших, не помічають ризику, можуть бути схильними до довірливості, безпечності, вживання алкоголю. Низькі показники (1–3 стени) характеризують обережних, вдумливих людей, які ретельно аналізують власні дії та можливі наслідки. Однак надмірна обережність може знижувати їхню активність, викликати страхи, невпевненість і соціальну пасивність, що іноді призводить до незадоволення собою чи заздрості до інших.

Шкала реалізованої віктимності. Високі показники (8–10 стенив) свідчать про стійку або повторювану схильність до потрапляння у віктимні ситуації. Це може бути пов'язано як з індивідуальними психологічними особливостями (низький рівень самоконтролю, довірливість, емоційна нестабільність), так і з зовнішніми факторами — несприятливим соціальним середовищем, агресивним оточенням, сімейними конфліктами тощо. Такі особи часто несвідомо повторюють одні й ті самі поведінкові сценарії, що знову й знову призводять до ролі жертви. Низькі показники (1–3 стени) характерні для емоційно зрілих і соціально адаптованих осіб, які вміють контролювати власну поведінку, аналізувати ризики та уникати потенційно небезпечних ситуацій. Вони, як правило, мають розвинене почуття самозахисту, вміють вибудовувати здорові міжособистісні межі й не дозволяють іншим використовувати себе [46, с. 45-47].

Таким чином, опитувальник дозволяє комплексно оцінити рівень потенційної віктимності особистості, з'ясувати, які саме психологічні механізми сприяють формуванню віктимної поведінки, та визначити напрямки подальшої профілактичної або корекційної роботи з підлітками й молоддю.

Наступним інструментом став адаптований опитувальник «Ситуація булінгу у школі» В.Р. Петросянц для юнацького віку. Дана методика є діагностичним інструментом, спрямованим на виявлення характеру та ролі підлітків у ситуаціях булінгу. Опитувальник дозволяє визначити, чи є учень жертвою, кривдником або нейтральним учасником шкільного цькування, а також оцінити ступінь поширеності, інтенсивності та частоти таких проявів у навчальному середовищі. Основна мета методики полягає у виявленні соціально-психологічних закономірностей булінгової поведінки серед школярів, розумінні психологічних характеристик учасників булінгу та визначенні можливих напрямів профілактичної і корекційної роботи [4].

За результатами опитування вибірка підлітків розподіляється на дві основні групи:

1) «Жертви» — це учні, які продемонстрували високий рівень схильності до переживання булінгу, відчувають емоційний дискомфорт, страх, невпевненість у собі, але не проявляють агресивної поведінки щодо однолітків. Вони зазвичай уникають конфліктів, є замкненими або надто поступливими, часто стають мішенню через свою несміливість або соціальну ізоляцію.

2) «Кривдники» — це школярі, які свідомо або несвідомо виступають ініціаторами чи активними учасниками булінгу. Вони демонструють агресивність, домінування, зневагу до інших, частіше беруть участь у приниженнях або залякуваннях, а частота таких дій може бути у кілька разів вищою, ніж у пересічних учнів.

Завдяки цій методиці педагог, психолог чи дослідник може виявити особливості взаємин у класі, визначити рівень психологічної безпеки

освітнього середовища, а також сформувати цілеспрямовану програму профілактики булінгу [80].

Опитувальник доцільно проводити індивідуально або в груповій формі серед учнів старшого шкільного та юнацького віку (приблизно 15–21 рік). Перед початком дослідження психолог коротко пояснює, що анкета є анонімною, і відповіді не вплинуть на оцінки чи ставлення педагогів. Це сприяє формуванню довіри та ширості відповідей. Досліджуваним пропонується уважно прочитати кожне запитання та обрати варіант відповіді, який найбільш точно описує їхній досвід або поведінку. Деякі запитання передбачають множинний вибір (наприклад, причини булінгу або власна реакція на нього), тому учасникам потрібно зазначати всі варіанти, які їм підходять. Опитування зазвичай триває 10–15 хвилин, після чого анкети збираються для аналізу [81, с. 44].

Методика включає шість ключових запитань, спрямованих на виявлення:

1. Частоти переживання булінгу – як часто респондент стикався з агресією або насильством у школі.
2. Причин булінгу, як їх бачить сам учасник (зовнішність, соціальний статус, успішність тощо).
3. Типової поведінкової реакції на ситуацію булінгу – уникнення, опір, ігнорування або спроба пояснити агресору неправомірність дій.
4. Досвіду спостереження булінгу серед однолітків.
5. Поведінки у ролі свідка – активна допомога, пасивне спостереження чи байдужість.
6. Власної участі в булінгу як кривдника.

Після збору анкет проводиться якісний аналіз відповідей. За результатами можна виокремити кілька основних типів респондентів:

- жертви булінгу – ті, хто вказали, що зазнають переслідувань («часто» або «іноді»), не беруть участі в агресивних діях і реагують пасивно (уникають, мовчать, пропускають школу). для цієї групи характерні емоційна вразливість, занижена самооцінка, почуття страху та ізоляції.

- кривдники (булери) – ті, хто визнають свою участь у приниженні інших («я брав участь у булінгу»), часто спостерігали ситуації насильства й не проявляють емпатії до жертв. Їм притаманні домінантність, прагнення влади, агресивність і схильність до порушення норм.

- свідки (спостерігачі) – учні, які бачили булінг, але діяли по-різному: від байдужості («нічого не робив, бо це не моя справа») до активного втручання («намагався допомогти»). Їхня поведінка є показником соціального клімату групи: чим більше байдужих свідків, тим вищий рівень толерантності до насильства в колективі.

Інтерпретація здійснюється з урахуванням частотності певних відповідей. Наприклад:

- велика кількість «жертв» у групі свідчить про нездоровий мікроклімат у класі, відсутність психологічної безпеки.

- високий відсоток «кривдників» може вказувати на деформацію норм спілкування та потребує профілактичної роботи з агресивністю.

- перевага позиції «свідків, які допомагають» відображає високий рівень емпатії та моральної зрілості учнівського колективу [80].

Опитувальник «Ситуація булінгу в школі» є корисним інструментом для шкільних психологів, соціальних педагогів та дослідників, оскільки дозволяє не лише кількісно оцінити поширення булінгу, а й глибше зрозуміти мотиви, ролі та поведінкові стратегії підлітків у ситуаціях насильства.

Важливим психодіагностичним інструментом для оцінки проявів віктимної поведінки у неповнолітніх є методика «Самооцінка схильності до екстремально-ризикованої поведінки» (М. Цукерман).

Методика дозволяє глибоко дослідити внутрішні мотиваційні та особистісні механізми, що лежать в основі віктимної поведінки неповнолітніх. Вона допомагає визначити рівень прагнення до ризику, пошуку нових відчуттів, імпульсивності та емоційної нестійкості, які часто стають психологічним підґрунтям потрапляння підлітків у небезпечні або травмуючі ситуації. Ця методика має високу психометричну надійність і дає змогу не

лише виявити потенційну схильність до ризикованих дій, але й спрогнозувати поведінкові реакції в екстремальних умовах [79].

Опитувальник містить 40 тверджень, що стосуються різних поведінкових орієнтацій. Кожне твердження передбачає варіант відповіді «Так» або «Ні» (іноді – оцінювання за шкалою інтенсивності, залежно від адаптації методики). Усі твердження згруповані у чотири шкали [12, с. 50]:

- Шкала «Пошук гострих відчуттів» (POOP). Відображає прагнення до переживання емоційного піднесення, пригод і нових відчуттів. Високі показники свідчать про схильність до ризикованої, імпульсивної та активної поведінки, бажання діяти в екстремальних умовах.

- Шкала «Нетерпимість до одноманітності» (P3). Показує ставлення до рутинних дій і стабільності. Низькі бали вказують на схильність до спокійної, повторюваної роботи та дотримання правил. Високі бали характерні для людей із гіпертимними рисами – активних, життєрадісних, які прагнуть різноманіття та нових вражень.

- Шкала «Пошук нових вражень» (PNV). Вимірює відкритість до нового досвіду. Низькі показники свідчать про консерватизм, прихильність до традицій, небажання змін. Високі бали – про активне прагнення до новизни, готовність до експериментів і ризику.

- Шкала «Неадаптивне бажання складності» (NST). Характеризує прагнення долати труднощі, навіть якщо це створює напруження чи конфлікти. Високі результати демонструють людей, які шукають виклики, активно реагують на проблеми, мають потребу відстоювати власну позицію й часто виступають ініціаторами суперечок [79].

Для кожної шкали визначено певні номери тверджень, які відносяться саме до неї. Наприклад:

- твердження 1, 5, 9, 13 – шкала POOP;
- твердження 2, 6, 10, 14 – шкала P3; і т.д.

Якщо відповідь респондента збігається з «ключем» (тобто вказує на схильність до певного типу поведінки), то нараховується 1 бал. Якщо не збігається – 0 балів.

Таким чином, для кожної шкали можна отримати максимум 10 балів (оскільки кожна включає по 10 запитань). Отримані бали за кожною шкалою підсумовуються, після чого визначається середнє значення.

Формула проста: Рівень шкали = сума балів за шкалою / 10

Отримане середнє значення порівнюється зі стандартизованою шкалою Цукермана (таблиця 2.1.) [79]

Таблиця 2.1

Інтерпретація результатів за методикою Цукермана

Бал	Рівень вираженості	Характеристика
0–3,1	Низький	Людина обережна, схильна до стабільності, уникає ризику.
3,2–6,2	Середній	Помірна схильність до ризику, емоційна врівноваженість, іноді прагне новизни.
6,3 і більше	Високий	Яскраво виражене прагнення до ризику, пошуку нових відчуттів, імпульсивність.

Загалом методика «Самооцінка схильності до екстремально-ризикованої поведінки» (М. Цукермана) дозволяє оцінити рівень ризикової та віктимної поведінкової схильності, виявити потенційно небезпечні тенденції (імпульсивність, нестриманість, пошук адреналіну) й визначити напрямки психологічної профілактики та корекції поведінки підлітків і молоді.

Таким чином, застосування тесту М. Цукермана є важливим етапом у комплексній психодіагностиці віктимності, оскільки дозволяє психологу вчасно виявити ризикові тенденції, провести профілактичну роботу та сформувати безпечні моделі поведінки в неповнолітніх.

Отже, узагальнюючи результати аналізу психодіагностичного інструментарію, можна зазначити, що обрані методики забезпечують комплексне дослідження проявів віктимної поведінки неповнолітніх у сучасних умовах. Методика О.О. Андроннікової «Схильність до віктимної

поведінки» дає змогу виявити індивідуально-психологічні чинники та рівень схильності особистості до різних форм віктимності. Адаптований опитувальник В.Р. Петросянц «Ситуація булінгу у школі» дозволяє дослідити соціально-поведінкові прояви віктимності, визначити позицію підлітка у ситуаціях шкільного насильства та особливості його реакцій. Методика М. Цукермана «Самооцінка схильності до екстремально-ризикованої поведінки» спрямована на виявлення внутрішніх мотиваційних механізмів ризику, імпульсивності та емоційної нестійкості, що можуть виступати передумовами віктимної поведінки. Сукупне використання зазначених інструментів забезпечує повну, надійну та багатовимірну діагностику віктимності неповнолітніх, створюючи основу для подальшої психологічної корекції.

Наступним етапом дослідження є аналіз та інтерпретація результатів емпіричного дослідження, отриманих за допомогою вказаних методик, що дозволить глибше зрозуміти особливості проявів віктимної поведінки та визначити ефективні напрями корекційної роботи.

2.3. Аналіз та інтерпретація результатів емпіричного дослідження

Виявлення взаємозв'язку між рівнем віктимності, соціальною поведінкою та схильністю до ризику є важливим для подальшого обґрунтування напрямів психологічної корекції віктимної поведінки неповнолітніх. Тому, з метою виявлення рівня та особливостей прояву віктимної поведінки неповнолітніх було здійснено дослідження із застосуванням комплексу психодіагностичних методик – опитувальника «Схильність до віктимної поведінки» О.О. Андроннікової, адаптованого опитувальника «Ситуація булінгу у школі» В.Р. Петросянц та методики «Самооцінка схильності до екстремально-ризикованої поведінки» М. Цукермана.

Дослідження проводилося на базі Відділу психологічної підтримки та Відділу ювенальної превенції Головного управління Національної поліції

Миколаївської області. У дослідженні взяли участь 24 неповнолітні дитини, які мають прояви віктимності (віком від 14 до 18 років).

За гендерною ознакою вибірка досліджуваних була збалансованою: до неї увійшли 12 хлопців і 12 дівчат, що забезпечило гендерну рівновагу та дало змогу об'єктивно порівняти особливості проявів віктимної поведінки серед представників обох статей. Такий розподіл сприяє підвищенню достовірності результатів і дозволяє простежити можливі гендерні відмінності у схильності до віктимності та способах реагування на життєві ситуації.

Схильність осіб юнацького віку до віктимної поведінки визначалася за допомогою методики О.О. Андроннікової, яка є комплексним психодіагностичним інструментом для виявлення взаємопов'язаних форм віктимних проявів та аналізу глибинних психологічних чинників, що лежать в їх основі. У процесі інтерпретації результатів основну увагу приділяли показникам нижче та вище норми за шкалою реалізованої віктимності, оскільки вони дають змогу визначити наявність або ступінь вираженості віктимної поведінки.

Показники нижчі за норму (1–3 стени) свідчать про те, що респондент рідко потрапляє у конфліктні чи небезпечні ситуації, можливо, завдяки сформованим захисним стратегіям поведінки. Такі особи зазвичай уникають конфронтації, намагаючись зберігати емоційну рівновагу, хоча певна внутрішня готовність до віктимних реакцій може бути присутня.

Натомість високі показники (8–9 стени) вказують на те, що людина часто опиняється у неприємних або ризикованих ситуаціях, що може свідчити про виражену схильність до віктимної поведінки. Якщо при цьому спостерігаються середні або високі результати ще за однією чи кількома шкалами, загальний рівень схильності до віктимності визначається як високий.

Низький рівень фіксувався у випадках, коли результати за більшістю шкал були нижчими за норму (допускався один середній показник). Середній

рівень встановлювався при наявності проміжних співвідношень між зазначеними показниками.

Відповідно до отриманих даних, співвідношення основних типів віктимної поведінки серед досліджуваних неповнолітніх відображено на рис. 2.1.

Рис. 2.1. Співвідношення основних типів віктимної поведінки серед досліджуваних неповнолітніх за методикою О. О. Андроннікової

Графічні дані демонструють, що найбільшу частку становить саморуйнівна поведінка (33%), що свідчить про схильність респондентів до внутрішньої напруги, емоційної вразливості, самозвинувачення або самообмеження у складних життєвих ситуаціях. Дещо нижчі показники спостерігаються за схильністю до залежної та безпорадної поведінки (28%), що вказує на наявність труднощів у самостійному прийнятті рішень і потребу в зовнішній підтримці.

Показники за шкалами самоагресивної віктимної поведінки (20%) та реалізованої віктимності (19%) також мають помітну частку, що свідчить про наявність у частини учасників дослідження досвіду потрапляння в роль жертви або проявів непрямой агресії, спрямованої проти себе.

Таким чином, результати свідчать, що для більшості досліджуваних характерні помірні прояви віктимної поведінки з тенденцією до внутрішньої напруженості, емоційної нестійкості та схильності до самопожертви.

Аналіз отриманих результатів, відображених на діаграмі, дозволив глибше розкрити структуру та рівні вираженості різних форм віктимної поведінки серед неповнолітніх. Для детальнішого розуміння цих показників було здійснено порівняльний аналіз за окремими шкалами методики, результати якого подано у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Розподіл досліджуваних за рівнями схильності до віктимної поведінки

Прояви віктимної поведінки	Рівні схильності, кількість досліджуваних у %		
	Низький	Середній	Високий
Агресивна віктимна поведінка	51,2	24,0	24,8
Саморуйнівна поведінка	42,0	24,8	33,2
Гіперсоціальна поведінка	12,9	84,2	2,9
Залежна та безпорадна поведінка	68,3	20,5	11,2
Некритична поведінка	51,0	32,2	16,9
Реалізована віктимність	21,7	73,5	4,8
Загальний показник	14,2	46,7	39,1

Результати дослідження, проведеного за методикою «Схильність до віктимної поведінки» О. О. Андроннікової, показали, що рівень вираженості різних типів віктимної поведінки серед досліджуваних юнаків та дівчат має певні відмінності за шкалами.

Найбільш вираженими виявилися саморуйнівна (33,2 % високих показників) та гіперсоціальна віктимна поведінка (84,2 % середніх показників), що свідчить про схильність частини респондентів до надмірної

жертвності, емоційної чутливості, прагнення допомагати іншим навіть на шкоду собі, а також до внутрішніх переживань, які можуть набувати саморуйнівного характеру.

Показники за шкалою агресивної віктимної поведінки свідчать, що більшість опитаних (51,2 %) мають низький рівень схильності до такого типу реакцій. Це означає, що переважна частина досліджуваних не проявляє агресії, не провокує конфліктні ситуації та схильна до мирного врегулювання суперечок. Середній рівень зафіксовано у 24 % респондентів, що може вказувати на епізодичні спалахи емоційної напруги або захисну реакцію у відповідь на стрес. Водночас 24,8 % учасників мають високий рівень агресивної віктимності, що свідчить про їхню імпульсивність, підвищену дратівливість та схильність до провокування конфліктів, у результаті чого вони частіше опиняються в ролі жертви агресії.

Таким чином, хоча більшість неповнолітніх демонструє емоційну врівноваженість, наявність майже чверті досліджуваних із високими показниками агресивної віктимності потребує психологічної уваги та корекційної роботи, спрямованої на розвиток самоконтролю, емоційної стабільності та навичок ненасильницької комунікації.

Залежна та безпорадна поведінка переважно проявилася на низькому рівні (68,3 %), що свідчить про достатній рівень самостійності та впевненості досліджуваних у соціальних ситуаціях. Аналогічна тенденція спостерігається і за шкалою некритичної поведінки, де більшість респондентів продемонстрували середні (32,2 %) або низькі (51 %) показники, що свідчить про сформовані навички аналізу життєвих ситуацій та вміння уникати ризику.

Водночас за шкалою реалізованої віктимності 73,5 % мають середній рівень, що вказує на наявність окремих ситуацій, у яких вони опинялись у ролі жертви, але без сталих віктимних моделей поведінки.

Загальний показник свідчить, що 39,1 % досліджуваних мають високий рівень схильності до віктимної поведінки, 46,7 % – середній, а 14,2 % – низький рівень. Це дає підстави стверджувати, що для більшості неповнолітніх

характерна помірна або підвищена готовність до віктимних реакцій, зумовлена як емоційною нестійкістю, так і специфікою міжособистісних взаємин у підлітково-юнацькому середовищі.

Таким чином, отримані результати свідчать про необхідність психологічної корекції та профілактики віктимної поведінки, зокрема розвитку навичок емоційної саморегуляції, упевненості у спілкуванні та здатності конструктивно долати конфліктні ситуації.

Наступним етапом емпіричного дослідження стало опрацювання результатів, отриманих за методикою «Ситуація булінгу у школі» В. Р. Петросянц (адаптований варіант для юнацького віку). Дана методика дозволяє виявити ступінь залученості підлітків у ситуації булінгу – як у ролі жертви, кривдника чи свідка, а також проаналізувати їхні емоційні реакції, поведінкові стратегії та соціальні позиції у подібних конфліктних обставинах. Застосування цього інструменту дає змогу не лише визначити рівень поширеності булінгу у досліджуваній вибірці, але й глибше зрозуміти психологічні особливості неповнолітніх, які впливають на їхнє сприйняття насильства, здатність до самозахисту та ставлення до агресії в шкільному середовищі.

Аналіз отриманих результатів за методикою «Ситуація булінгу у школі» В. Р. Петросянц показав, що 42 % опитаних (10 осіб) виступають у ролі жертв булінгу. Вони зізналися, що зазнавали принижень, образ або психологічного тиску з боку однолітків, іноді упродовж тривалого часу. Для цієї групи характерні емоційна вразливість, тривожність, почуття страху, невпевненість у собі та схильність до самоізоляції, що свідчить про потребу в цілеспрямованій психологічній підтримці.

37 % респондентів (9 осіб) зазначили, що були свідками булінгу, однак здебільшого займали пасивну позицію, рідко втручалися або повідомляли про ситуації насильства дорослим. Така поведінка вказує на нестачу соціальної активності, страх осуду з боку групи та недостатній рівень сформованої емпатії.

Водночас 21 % досліджуваних (5 осіб) визнали, що самі були учасниками булінгу як кривдники, проявляючи агресивність, прагнення до домінування або самоствердження за рахунок інших. Цей результат свідчить про наявність у частини підлітків внутрішньої напруженості, емоційної імпульсивності та низького рівня самоконтролю (табл. 2.3.).

Таблиця 2.3

Розподіл респондентів за типами участі в ситуаціях булінгу
(за методикою В. Р. Петросянц)

№	Тип респондентів	Характеристика групи	Кількість осіб	% від загальної вибірки
1	Жертви булінгу	Зазнавали переслідувань «часто» або «іноді», не проявляли агресії у відповідь. Для них характерні емоційна вразливість, занижена самооцінка, тривожність, почуття страху та ізоляції.	10	42 %
2	Кривдники (булери)	Визнають участь у приниженні або агресивних діях проти інших учнів. Відзначаються домінантністю, агресивністю, прагненням самоствердження через владу над слабшими.	5	21 %
3	Свідки (спостерігачі)	Бачили прояви булінгу в шкільному середовищі, але переважно займали пасивну позицію, рідко втручалися або повідомляли дорослим. Для частини характерна байдужість, для інших – співчуття без активних дій.	9	37 %

Як видно з таблиці, понад 40 % опитаних виступають жертвами булінгу, що свідчить про високий рівень емоційної вразливості та потребу в психологічній підтримці. Близько 21 % респондентів є активними учасниками булінгу, що відображає схильність до агресивної або домінантної поведінки. Водночас 37,5 % підлітків залишаються пасивними свідками, не втручаючись у ситуації насильства, що вказує на дефіцит емпатії та соціальної

відповідальності у шкільному середовищі. Для наочності відобразимо на діаграмі (рис. 2.2.)

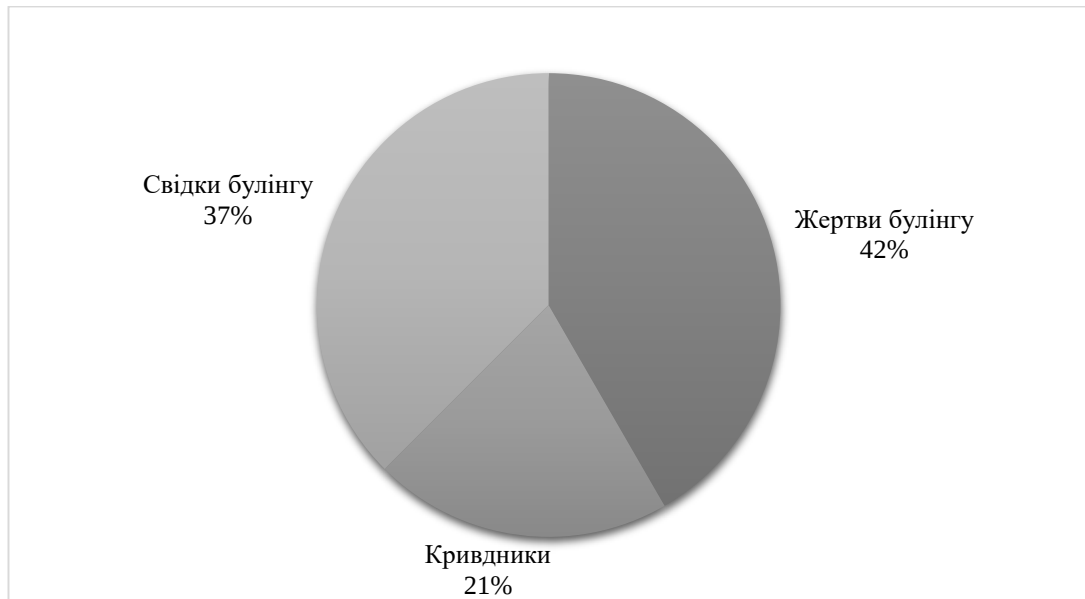

Рис. 2.2. Розподіл респондентів за типами участі в ситуаціях булінгу (за методикою В. Р. Петросянц)

Отже, отримані дані підтверджують необхідність проведення цілеспрямованої психологічної корекції, спрямованої на розвиток соціальної компетентності, впевненості у власних силах, емоційної стійкості та навичок ненасильницького спілкування. Особливу увагу слід приділити формуванню емпатії, навчанню способам самозахисту та підвищенню рівня самоповаги, що сприятиме зниженню проявів булінгу та віктимної поведінки серед неповнолітніх.

Наступним етапом емпіричного дослідження стало застосування методики «Самооцінка схильності до екстремально-ризикованої поведінки» М. Цукермана. Дана методика спрямована на виявлення рівня схильності неповнолітніх до ризику, імпульсивності та прагнення до гострих відчуттів, що часто виступають психологічними чинниками формування віктимної поведінки.

Результати, отримані за методикою «Самооцінка схильності до екстремально-ризикованої поведінки» М. Цукермана, дозволили визначити рівень прагнення до ризику, пошуку нових вражень та особливості поведінкових тенденцій у неповнолітніх, які мають прояви віктимності (табл. 2.4.).

Таблиця 2.4.

Рівні самооцінки схильності до екстремально-ризикованої поведінки за методикою М. Цукермана

№	Шкала	Низький рівень (%)	Середній рівень (%)	Високий рівень (%)
1	Пошук гострих відчуттів	25 % (6 осіб)	40 % (10 осіб)	35 % (8 осіб)
2	Нетерпимість до одноманітності	30% (7 осіб)	45 % (11 осіб)	25 % (6 осіб)
3	Пошук нових вражень	20 % (5 осіб)	50 % (12 осіб)	30 % (7 осіб)
4	Неадаптивне прагнення до труднощів	35 % (8 осіб)	40 % (10 осіб)	25 % (6 осіб)

Аналіз даних показав, що більшість досліджуваних (40 %) мають середній рівень пошуку гострих відчуттів, що свідчить про природну для підліткового віку цікавість до нових емоційних переживань і прагнення до самоствердження. Водночас 35 % мають високі показники за цією шкалою, що відображає схильність до ризикових дій, імпульсивності та прагнення до адреналіну, що може призводити до небезпечних ситуацій і підвищує ризик віктимної поведінки.

За шкалою «Нетерпимість до одноманітності» більшість підлітків (45 %) продемонстрували середні значення, тобто відчують потребу у різноманітті та зміні діяльності, що є нормальним для юнацького віку. Проте 25 % досліджуваних мають високий рівень нетерпимості до одноманітності, що може свідчити про нестійкість інтересів, імпульсивність і невміння зосереджуватися, що іноді стає передумовою девіантних чи віктимних проявів.

Шкала «Пошук нових вражень» показала, що половина опитаних (50 %) мають середній рівень, а 30 % – високий рівень схильності до новизни. Це свідчить про активну життєву позицію, але водночас – про готовність ризикувати заради емоційних переживань, що підвищує ймовірність потрапляння у небезпечні ситуації, особливо без достатнього самоконтролю.

За шкалою «Неадаптивне прагнення до труднощів» у 25 % досліджуваних виявлено високі результати, що означає прагнення долати труднощі, навіть коли це викликає конфлікти або напруження. Такі особи можуть виступати ініціаторами суперечок, схильні до ризикових рішень, не завжди адекватно оцінюють можливі наслідки своїх дій.

Отже, узагальнення результатів свідчить, що у більшості неповнолітніх переважає середній рівень схильності до ризику, однак у значної частини вибірки простежується тенденція до підвищеної імпульсивності, емоційної нестійкості та потреби у сильних враженнях. Це є психологічними чинниками, які підвищують ризик формування віктимної поведінки, адже такі діти частіше потрапляють у небезпечні або конфліктні ситуації.

Таким чином, результати дослідження підтверджують необхідність проведення психологічної корекції, спрямованої на розвиток самоконтролю, усвідомлення власних меж безпеки, навичок прийняття відповідальних рішень та формування адекватних способів задоволення потреби у новизні та емоціях.

Узагальнюючи результати дослідження, проведеного за трьома методиками – «Схильність до віктимної поведінки» О. О. Андроннікової, «Ситуація булінгу у школі» В. Р. Петросянц та «Самооцінка схильності до екстремально-ризикованої поведінки» М. Цукермана, можна зробити висновок, що більшість досліджуваних неповнолітніх характеризуються помірним або підвищеним рівнем схильності до віктимних реакцій. За результатами методики Андроннікової найбільш вираженими виявилися саморуйнівна (33,2 % високих показників) та гіперсоціальна віктимна поведінка (84,2 % середніх показників), що свідчить про схильність частини підлітків до надмірної емоційності, жертвовності та внутрішніх переживань, які

можуть набувати саморуйнівного характеру. Водночас майже чверть респондентів (24,8 %) мають високі показники агресивної віктимності, що свідчить про імпульсивність, дратівливість і схильність до конфліктів, унаслідок чого вони часто опиняються у ролі жертви.

Дані за методикою Петросянц показали, що 42 % неповнолітніх є жертвами булінгу, 37 % – свідками, а 21 % – кривдниками, що вказує на високий рівень напруженості соціальних відносин у підлітковому середовищі та потребу у формуванні навичок ненасильницької взаємодії. Результати методики Цукермана свідчать, що значна частина респондентів має середній або високий рівень схильності до ризику, пошуку гострих відчуттів і нових переживань, що підвищує ймовірність потрапляння у небезпечні ситуації та сприяє проявам віктимної поведінки. У цілому отримані дані вказують на необхідність психологічної корекції, спрямованої на розвиток емоційної саморегуляції, упевненості у власних силах, самоконтролю та навичок конструктивного подолання конфліктів, що сприятиме зниженню рівня віктимності серед неповнолітніх.

Висновки до другого розділу

Узагальнюючи результати організації дослідження, можна зробити висновок, що проведене психодіагностичне обстеження неповнолітніх було побудоване з урахуванням їхніх вікових, психологічних і соціальних особливостей. Дослідження здійснювалося на базі Відділу психологічної підтримки та Відділу ювенальної превенції Головного управління Національної поліції Миколаївської області та охопило 24 підлітків віком від 14 до 18 років, які мали прояви віктимної поведінки. Вибір саме цієї категорії респондентів дозволив отримати глибше розуміння психологічних механізмів, що зумовлюють схильність до віктимності у сучасних умовах. Усі етапи емпіричного дослідження – від теоретичного аналізу проблеми до збору та обробки даних – були організовані відповідно до принципів стандартизації,

валідності та надійності психодіагностичних методик, що забезпечило достовірність отриманих результатів.

Застосований комплекс методик – «Схильність до віктимної поведінки» О. О. Андроннікової, «Ситуація булінгу у школі» В. Р. Петросянц та «Самооцінка схильності до екстремально-ризикованої поведінки» М. Цукермана – дав змогу всебічно оцінити рівень віктимності, соціальної адаптації та ризикованих поведінкових тенденцій підлітків. Отримані результати дозволили визначити основні психологічні чинники, що сприяють формуванню віктимної поведінки, зокрема емоційну вразливість, низький рівень саморегуляції, імпульсивність і труднощі у міжособистісній взаємодії. Це створило підґрунтя для розробки та подальшого впровадження психокорекційної програми, спрямованої на зниження проявів віктимності, розвиток навичок самозахисту, асертивності й ефективної соціальної поведінки неповнолітніх.

Узагальнюючи результати емпіричного дослідження, проведеного за трьома психодіагностичними методиками, можна зробити висновок про наявність у більшості обстежених неповнолітніх помірних або підвищених проявів віктимної поведінки, що поєднуються з емоційною вразливістю, нестійкістю самооцінки та недостатньо сформованими навичками саморегуляції.

За результатами методики О. О. Андроннікової виявлено, що частина неповнолітніх має високі показники за шкалами саморуйнівної та гіперсоціальної віктимності, що вказує на схильність до надмірної емоційності, жертвовності та внутрішніх переживань, які можуть набувати саморуйнівного характеру. Методика В. Р. Петросянц засвідчила, що понад половина опитаних є залученими до ситуацій булінгу – як у ролі жертв, так і свідків, а близько п'ятої частини підлітків проявляють агресивну або домінантну поведінку, що свідчить про порушення соціальної адаптації та комунікативних навичок.

Результати за методикою М. Цукермана показали, що значна частина респондентів має середній і високий рівень схильності до ризику, імпульсивності та пошуку гострих відчуттів, що може виступати психологічним підґрунтям віктимної поведінки. Прагнення до новизни, емоційних переживань і небезпеки часто поєднується з відсутністю самоконтролю, що підвищує ризик потрапляння у травмуючі чи конфліктні ситуації.

Отже, узагальнені результати дослідження свідчать, що віктимна поведінка неповнолітніх має комплексний характер, зумовлений як внутрішніми особистісними факторами (емоційна нестійкість, імпульсивність, низький рівень саморегуляції), так і зовнішніми соціальними чинниками (міжособистісні конфлікти, булінг, потреба у визнанні). Це підтверджує актуальність проведення психологічної корекції, спрямованої на розвиток емоційної стабільності, формування навичок асертивної поведінки, підвищення самооцінки та навчання безпечним способам самореалізації у соціумі.

РОЗДІЛ 3

РОЗРОБКА ТА ВПРОВАДЖЕННЯ ПСИХОКОРЕКЦІЙНОЇ ПРОГРАМИ ДЛЯ НЕПОВНОЛІТНІХ З ПРОЯВАМИ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ

3.1. Розробка та структура програми психокорекційної роботи з неповнолітніми, які мають прояви віктимності

У сучасних умовах соціальної нестабільності, високого рівня стресогенності та зростання міжособистісних конфліктів проблема віктимної поведінки неповнолітніх набуває особливої актуальності. Результати проведеного констатуючого експерименту засвідчили, що значна частина підлітків має схильність до віктимних реакцій, демонструє емоційну нестійкість, труднощі у саморегуляції, низький рівень самооцінки та труднощі у побудові безпечних соціальних відносин. Такі висновки зумовлюють необхідність розробки спеціальної психокорекційної програми, спрямованої на зниження проявів віктимності, формування адекватних моделей поведінки та підвищення психологічної стійкості неповнолітніх.

Розроблена програма базується на принципах гуманістичного та когнітивно-поведінкового підходів, поєднує в собі елементи тренінгової, арттерапевтичної та поведінкової роботи, що забезпечує її ефективність і доступність для підліткового віку.

Програма передбачає 10 тематичних занять тривалістю по 60 хвилин кожне, які реалізуються у груповій формі. Зміст занять спрямований на поступове опрацювання ключових аспектів віктимності: від самопізнання й емоційного усвідомлення до розвитку впевненості, вміння встановлювати особисті кордони, контролювати агресію та уникати небезпечних ситуацій. Нижче подано узагальнену структуру програми, що відображає логіку, послідовність і зміст психокорекційної роботи з неповнолітніми (табл. 3.1.).

Таблиця 3.1

**ПСИХОКОРЕКЦІЙНА ПРОГРАМА ДЛЯ НЕПОВНОЛІТНІХ З
ПРОЯВАМИ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ**

№	Тема заняття	Мета	Методи та форми роботи	Тривалість
1	Знайомство. Правила безпечної групи	Створення атмосфери довіри та згуртованості	Групова дискусія, арттерапія	1 год
2	Хто я? Формування позитивного образу «Я»	Розвиток самоприйняття та самооцінки	Арттерапія, групова взаємодія	1 год
3	Розпізнавання емоцій і керування ними	Навчити усвідомлювати та регулювати емоції	Психогімнастика, малювання	1 год
4	Я і мої кордони	Усвідомлення особистих меж та асертивність	Рольові ігри, обговорення	1 год
5	Конфлікти і способи їх вирішення	Розвиток навичок конструктивної поведінки	Дискусія, рольова гра	1 год
6	Самооцінка та впевненість у собі	Підвищення впевненості, розвиток самоповаги	Арттерапія, тренінг	1 год
7	Як уникати небезпечних ситуацій	Навчити розпізнавати та уникати ризику	Групова робота, обговорення	1 год
8	Агресія і контроль над нею	Розвиток самоконтролю та зменшення агресії	Арттерапія, релаксаційні техніки	1 год
9	Довіра, підтримка та взаємодія	Формування навичок довіри й співпраці	Командні ігри, рефлексія	1 год
10	Підсумкове заняття «Я змінився!»	Узагальнення досягнень, мотивація до розвитку	Арттерапія, дискусія, підбиття підсумків	1 год

Мета програми полягає у зниженні рівня віктимної поведінки неповнолітніх шляхом розвитку навичок емоційної саморегуляції, асертивності, впевненості у собі та конструктивної соціальної взаємодії. Програма спрямована на формування здатності усвідомлювати власні емоції, захищати особисті кордони, уникати небезпечних ситуацій і відповідально

будувати взаємини з оточенням. Її головна мета – не лише зменшити прояви віктимності, а й сприяти особистісному зростанню, підвищенню самооцінки та емоційній стійкості підлітків.

Завдання програми:

- формувати адекватну самооцінку та позитивне сприйняття себе;
- розвивати навички емоційної саморегуляції;
- навчити конструктивного розв'язання конфліктів;
- підвищити рівень особистісної відповідальності;
- сформувати вміння розпізнавати та уникати віктимних ситуацій;
- зменшити почуття страху, тривожності, безпорадності.

Цільовою групою програми є підлітки віком від 14 до 18 років, які виявляють ознаки віктимної або ризикованої поведінки, мають труднощі у спілкуванні, схильність до емоційної нестійкості, занижену самооцінку чи надмірну піддатливість до впливу однолітків. Саме в цьому віковому періоді відбувається активне становлення особистості, формування системи цінностей, соціальних орієнтирів і моделей поведінки, тому психологічна підтримка є особливо важливою.

Програма передбачає проведення 10 занять тривалістю 60 хвилин кожне, які реалізуються у груповому форматі. Така форма роботи дозволяє створити атмосферу довіри, взаємопідтримки та активної взаємодії між учасниками, сприяючи розвитку соціальних навичок, емпатії та вміння конструктивно взаємодіяти у різних життєвих ситуаціях.

Методи: арттерапія, рольові ігри, дискусія, мозковий штурм, проєктивні методики, психогімнастика, елементи когнітивно-поведінкової терапії.

Заняття 1. Знайомство. Правила безпечної групи

Мета заняття: створити атмосферу довіри, згуртованості та психологічної безпеки; сформувати позитивну мотивацію до участі у програмі та ознайомити учасників з правилами роботи групи.

Тривалість: 60 хвилин

Матеріали: аркуші А4, кольорові олівці/фломастери, ватман, маркери, клейкі стікери.

Хід заняття

1. Вітальне коло «Моє ім'я і три слова про мене» (10 хвилин)

Мета: допомогти учасникам познайомитися, зняти початкове напруження, налаштуватися на відкриту комунікацію.

Кожен учасник по черзі називає своє ім'я та додає три слова, які його характеризують (наприклад: «Я — Марія. Весела, добра, відповідальна»). Інші учасники коротко реагують, підтримуючи теплу атмосферу.

Обговорення: як почувалися під час знайомства, що нового дізналися одне про одного.

2. Вправа «Наші правила» (10 хвилин)

Мета: сформувати групові норми взаємодії, підвищити почуття безпеки та відповідальності.

Ведучий пропонує учасникам придумати правила, які допоможуть комфортно працювати всім (наприклад: не перебивати, не засуджувати, дотримуватись конфіденційності, бути активним).

Ідеї записуються на ватмані маркером, після чого група голосує за найважливіші 5–6 правил. Аркуш із правилами залишається у кімнаті на всі наступні заняття.

Порада: підкреслити, що кожен несе спільну відповідальність за безпечний простір.

3. Арттерапевтична вправа «Моє безпечне місце» (20 хвилин)

Мета: усвідомити власні потреби у безпеці, знизити рівень тривожності, сприяти саморефлексії.

Кожен учасник отримує аркуш і малює місце, де відчувається захищено — це може бути реальне або уявне місце (кімната, парк, обійми мами тощо).

Після малювання охочі коротко презентують свій малюнок, розповідаючи, чому саме це місце для них безпечне.

Обговорення: що спільного в цих місцях, які почуття викликає думка про безпеку.

4. Міні-дискусія «Що означає бути у безпеці?» (10 хвилин)

Мета: допомогти учасникам усвідомити поняття психологічної безпеки та її значення в житті.

Психолог ставить запитання:

- Коли ви відчуваєте себе у безпеці?
- Що допомагає вам відчувати спокій?
- Як ви розумієте «безпечну поведінку»?

Ведеться коротка дискусія, робиться висновок: безпека – це не лише відсутність загрози, а й довіра, підтримка та прийняття.

5. Рефлексія «Що для мене важливо в цій групі?» (10 хвилин)

Мета: закріпити позитивне налаштування, підвищити мотивацію до подальшої участі.

Кожен учасник завершує фразу:

- «У цій групі я хочу...»
- «Для мене важливо, щоб...»
- «Я очікую, що...»

Психолог підсумовує заняття, дякує за відкритість і наголошує, що група є безпечним простором, де кожен важливий.

У результаті проведення першого заняття в учасників сформувалося відчуття довіри, відкритості та взаємної поваги, що створило сприятливу основу для подальшої роботи в групі. Підлітки засвоїли основні правила взаємодії, зрозуміли важливість конфіденційності, активності та взаємопідтримки під час занять. Завдяки арттерапевтичним і рефлексивним вправам знизився рівень емоційного напруження та тривожності, з'явилося відчуття психологічної безпеки. Учасники почали сприймати групу як простір довіри, де можна вільно висловлювати свої думки й отримувати підтримку, що є необхідною умовою для подальшого ефективного психокорекційного процесу.

Заняття 2. Хто я? Формування позитивного образу «Я»

Мета заняття: розвинути в учасників самоприйняття, усвідомлення власних сильних сторін і позитивних якостей, сприяти формуванню адекватної самооцінки та впевненості у собі.

Тривалість: 60 хвилин

Матеріали: аркуші А4, кольорові олівці, фломастери, ватман, клейкі стікери, музичний супровід.

Хід заняття

1. Вступне слово психолога (5 хвилин)

Ведучий коротко нагадує про правила групи та повідомляє, що сьогоднішнє заняття буде присвячене темі самопізнання – пошуку власних позитивних рис і прийняття себе.

Питання для налаштування:

- Чому важливо знати, хто я є?
- Як знання про себе допомагає у спілкуванні з іншими?

Вправа «Моє ім'я – мій символ» (10 хвилин)

Мета: розвинути самоприйняття, усвідомлення власної унікальності та значення особистої ідентичності.

Кожен учасник записує своє ім'я на аркуші великими літерами та під ним малює символ або асоціацію, що відображає його особистість (наприклад: сонце – доброта, дерево – стабільність, хвиля – енергійність). Після цього кожен коротко презентує свій малюнок і пояснює вибір.

Обговорення: що означає для мене моє ім'я, чи подобається мені воно, які почуття воно викликає.

2. Тренінг «Мої сильні сторони» (10 хвилин)

Мета: допомогти учасникам усвідомити свої переваги, підвищити самооцінку.

Психолог просить кожного назвати три свої сильні сторони або риси, якими вони пишаються. Інші учасники можуть доповнити, якщо бачать у людині щось позитивне, що вона не згадала.

Обговорення: чому нам іноді важко говорити про свої сильні сторони, як це впливає на нашу впевненість.

3. Арттерапевтична вправа «Дерево мого життя» (25 хвилин)

Мета: розвинути самоусвідомлення, сприяти особистісній рефлексії та усвідомленню власного потенціалу.

Учасники малюють дерево, де:

- коріння – моє минуле (що мене сформувало);
- стовбур – моє теперішнє (мої якості, якими я пишаюсь);
- крона – моє майбутнє (мрії, прагнення, цілі).

Після завершення малюнків охочі розповідають про своє дерево, підкреслюючи, які якості допомагають їм долати труднощі. Психолог підтримує позитивну атмосферу, наголошує на індивідуальній унікальності кожного.

4. Міні-дискусія «Що допомагає мені долати труднощі?» (10 хвилин)

Мета: навчити аналізувати власні ресурси й способи подолання стресових ситуацій.

Учасники обговорюють запитання:

- Коли мені було важко, що допомогло впоратися?
- Хто або що мене підтримує у складні моменти?

Психолог узагальнює відповіді, роблячи акцент на внутрішніх ресурсах – силі волі, віри, друзях, родині, власних уміннях.

Висновок: у кожної людини є внутрішні ресурси, які допомагають долати труднощі.

5. Рефлексія «Я сьогодні зрозумів, що...» (5 хвилин)

Мета: закріпити позитивний досвід, сприяти усвідомленню особистих відкриттів.

Кожен учасник завершує фразу:

- «Я сьогодні зрозумів, що...»
- «Мені сподобалося...»
- «Для мене було важливим...»

Психолог дякує за участь, підкреслює значення самопізнання як шляху до внутрішньої впевненості.

У результаті проведення другого заняття учасники усвідомили власну унікальність і сильні сторони, що сприяло підвищенню рівня самоприйняття та самооцінки. Завдяки вправам і арттерапевтичним технікам підлітки змогли подивитися на себе з позитивного боку, побачити власні ресурси та відчуття гордисть за свої досягнення. У групі сформувалася атмосфера підтримки та прийняття, яка сприяла розкриттю особистісного потенціалу кожного учасника. Це заняття стало важливим кроком у розвитку позитивного ставлення до себе й сформувало внутрішню мотивацію до подальшого самопізнання та саморозвитку.

Заняття 3. Розпізнавання емоцій і керування ними

Мета заняття: Навчити підлітків розпізнавати, приймати та регулювати власні емоції; розвивати емоційну грамотність, здатність до саморегуляції та конструктивного вираження почуттів.

Тривалість: 60 хвилин

Матеріали: набір карток з емоціями, аркуші А4, фломастери, дзеркальця, музичний супровід.

Хід заняття

1. Вправа «Коло емоцій» (10 хвилин)

Мета: допомогти учасникам усвідомити свій поточний емоційний стан і навчитися називати емоції.

На ватмані зображується «коло емоцій» із секторами: радість, страх, злість, смуток, подив, спокій, зацікавлення тощо. Кожен учасник обирає сектор, який відповідає його нинішньому стану, і коротко пояснює свій вибір.

Обговорення: чи легко було визначити емоцію, як часто вони відчують її у повсякденному житті.

2. Міні-лекція «Як емоції впливають на поведінку» (10 хвилин)

Мета: сформувати розуміння ролі емоцій у житті людини.

Психолог коротко розповідає про основні емоції, їхню функцію (захисну, попереджувальну, регулятивну) і вплив на поведінку. Наводяться приклади: як страх може зупинити від небезпеки, а злість – допомогти відстояти себе.

Обговорення: які емоції бувають корисними, а які – руйнівними, як можна перетворити негативні почуття на конструктивну дію.

3. Тренінг «Мої сигнали злості, страху, радості» (15 хвилин)

Мета: навчити розпізнавати фізичні та поведінкові прояви емоцій.

Психолог пропонує учасникам пригадати ситуації, коли вони відчували злість, страх і радість. Кожен описує, що відбувалося з тілом (долоні спітніли, серце билось швидше тощо) і які думки з'являлися.

Далі обговорюється, як можна вчасно розпізнати емоцію і не допустити, щоб вона керувала поведінкою.

Порада: психолог демонструє короткі вправи для саморегуляції – «глибоке дихання», «рахунок до п'яти», «заміна думки».

4. Арттерапевтична вправа «Моє емоційне обличчя» (20 хвилин)

Мета: навчити виражати емоції через творчість, підвищити усвідомлення власного емоційного спектру.

Кожен учасник отримує аркуш і зображає своє «емоційне обличчя» – обличчя, яке відображає його почуття зараз або ті, які відчуває найчастіше. Можна намалювати кілька емоцій. Після завершення малюнків охочі презентують роботи, пояснюючи, які емоції вони зобразили та що хотіли передати.

Обговорення: які емоції виявилися найсильнішими, які – найскладнішими для вираження, як можна використовувати малювання для зняття напруги.

5. Рефлексія «Які емоції мені складно виражати?» (5 хвилин)

Мета: сприяти усвідомленню особистих труднощів у вираженні почуттів і розвивати навички рефлексії.

Кожен учасник завершує фразу:

- «Мені важко говорити про...»

- «Я хотів би навчитися краще висловлювати...»

Психолог підкреслює, що всі емоції важливі й мають право на прояв, але важливо вчитися висловлювати їх без шкоди для себе та інших.

У результаті проведення третього заняття учасники навчилися краще розпізнавати й усвідомлювати власні емоції, розуміти їх причини та вплив на поведінку. Підлітки усвідомили, що емоції є природною частиною життя, а не проявом слабкості, і що кожне почуття виконує певну функцію – попереджає, захищає або допомагає діяти. Завдяки тренінговим і арттерапевтичним вправам вони засвоїли прості, але дієві способи емоційної саморегуляції, навчилися розряджати внутрішню напругу без агресії та руйнівних дій.

Заняття сприяло підвищенню емоційної усвідомленості, розвитку здатності говорити про свої почуття відкрито та приймати їх без осуду. Учасники відзначили, що після роботи в групі почуваються спокійніше, впевненіше й більш готовими контролювати власні реакції в емоційно напружених ситуаціях.

Заняття 4. Я і мої кордони

Мета заняття: сформувати в учасників усвідомлення власних особистих меж (фізичних, емоційних, психологічних) та навчити їх захищати, розвинути асертивність і навички безпечної взаємодії з оточенням.

Тривалість: 60 хвилин

Матеріали: аркуші А4, кольорові олівці, маркери, клейкі стрічки (скотч), аркуш ватману для нотаток.

Хід заняття

1. Вступна вправа «Мій особистий простір» (10 хвилин)

Мета: допомогти учасникам усвідомити власні фізичні та психологічні кордони.

Психолог пропонує кожному учаснику уявити навколо себе «особисту зону» – простір, у якому він почувається комфортно. Потім просить визначити, на якій відстані від себе їм комфортно, коли до них підходить інша людина. Можна використати скотч або мотузку, щоб позначити цю зону на підлозі. Після цього група обговорює:

- Як відчувається, коли хтось порушує твій простір?
- У яких ситуаціях тобі складно сказати «стоп»?

Висновок: у кожного є право на власні межі, і це нормально – їх захищати.

2. Міні-лекція «Що таке особисті кордони» (10 хвилин)

Мета: дати учасникам базові знання про типи кордонів і способи їх захисту.

Психолог пояснює поняття особистих кордонів (фізичні, емоційні, психологічні, інформаційні) і наводить приклади порушень: нав'язування, контроль, тиск, приниження. Обговорюється, що відчуває людина, коли її кордони не поважають, і як це може вплинути на самооцінку.

Висновок: усвідомлення своїх меж допомагає відчувати безпеку, впевненість і повагу до себе та інших.

3. Рольова гра «Скажи «ні»» (20 хвилин)

Мета: навчити учасників асертивно відмовляти та захищати власні кордони.

Психолог роздає картки із ситуаціями (наприклад: «Тебе просять зробити те, чого ти не хочеш», «Друзі змушують тебе піти туди, куди не хочеш», «Хтось бере твої речі без дозволу»). Учасники в парах розігрують сцени, у яких потрібно ввічливо, але впевнено сказати «ні». Після гри група обговорює:

- Чи легко було відмовити?
- Що допомагало бути впевненим?
- Як реагували інші, коли почули «ні»?

Порада: психолог звертає увагу на невербальні сигнали – голос, погляд, позу.

4. Обговорення «Чому буває важко відмовити?» (10 хвилин)

Мета: допомогти усвідомити внутрішні причини порушення власних меж.

Відкрите обговорення:

- Чому іноді важко сказати «ні»? (страх осуду, бажання подобатися, почуття провини тощо)

- Як можна навчитися відмовляти без конфлікту?

Психолог підсумовує: відмова – це не прояв грубості, а турбота про себе.

5. Рефлексія «Моя зона комфорту» (10 хвилин)

Мета: закріпити усвідомлення власних меж і почуття безпеки.

Кожен учасник малює коло – «мою зону комфорту» – і позначає всередині те, що приносить спокій і захищеність, а за межами – те, що викликає дискомфорт чи тривогу. Коротке обговорення: що допомагає зберігати свою зону комфорту?

Порада: запропонувати учасникам подумати, як вони можуть відстоювати свої кордони в реальному житті.

У результаті проведення заняття учасники змогли усвідомити значення власних фізичних і психологічних меж, зрозуміли, що кожна людина має право на особистий простір і його захист. Підлітки навчилися розпізнавати ситуації, у яких їхні кордони можуть порушуватися, та знаходити відповідні способи реагування без агресії чи страху. Завдяки рольовим вправам вони відпрацювали навички асертивної поведінки – уміння впевнено говорити «ні» і висловлювати власну позицію з повагою до себе та інших.

Заняття сприяло підвищенню впевненості у собі, формуванню почуття особистої безпеки та розвитку відповідальності за власний емоційний комфорт. Учасники почали краще розуміти, як зберігати свої межі у спілкуванні, будуючи здорові, поважні стосунки з оточенням.

Заняття 5. Конфлікт і способи його вирішення. Мета заняття: навчити підлітків конструктивним способам розв'язання конфліктів, розвинути навички мирного спілкування, уміння висловлювати власну позицію без агресії та навчитися чути інших.

Тривалість: 60 хвилин

Матеріали: ватман, маркери, картки із конфліктними ситуаціями, фломастери.

Хід заняття

1. Мозковий штурм: «Що таке конфлікт?» (10 хвилин)

Мета: визначити уявлення учасників про конфлікт і його причини.

Ведучий ставить запитання:

- Що таке конфлікт?
- У яких ситуаціях він виникає?
- Чи бувають конфлікти корисними?

Всі відповіді записуються на ватман. Потім група узагальнює поняття: конфлікт – це не завжди щось негативне, це зіткнення різних думок або інтересів, яке можна вирішити конструктивно.

2. Міні-лекція: «Стратегії поведінки у конфлікті» (10 хвилин)

Мета: ознайомити учасників із типами реакцій у конфліктних ситуаціях.

Психолог коротко пояснює п'ять основних стратегій поведінки у конфлікті:

1. Уникання – втеча від проблеми;
2. Пристосування – поступка іншому заради збереження стосунків;
3. Змагання (суперництво) – наполягання лише на своїй позиції;
4. Компроміс – взаємні поступки;
5. Співпраця – пошук рішення, яке задовольняє обидві сторони.

На прикладах із життя підлітки визначають, яку стратегію вони використовують найчастіше та які її наслідки.

3. Рольова гра «Суперечка у класі» (20 хвилин)

Мета: відпрацювати навички конструктивного спілкування в конфліктній ситуації.

Учасники об'єднуються у малі групи. Кожна група отримує картку із ситуацією (наприклад: «Однокласники не можуть домовитися, яку музику включити на святі», «Двоє друзів посварилися через непорозуміння у чаті»). Кожна група розіграє сценку двічі:

- перший раз – із деструктивною поведінкою (крики, образи, ігнорування);
- другий раз – із конструктивною стратегією (співпраця, компроміс, діалог). Після цього група обговорює:

- У чому відмінність між двома варіантами?
- Що допомогло знайти спільне рішення?

Висновок: конфлікт можна вирішити мирно, якщо слухати іншого і контролювати свої емоції.

4. Групова вправа «Я-повідомлення» (15 хвилин)

Мета: навчити висловлювати почуття та думки без звинувачень.

Психолог пояснює структуру Я-повідомлення:

«Коли ти... (опис поведінки), я відчуваю... (емоція), тому що... (пояснення), і я хотів(ла) б... (побажання)».

Учасники тренуються переформулювати звинувачувальні висловлювання у формат Я-повідомлень.

Приклади:

- Замість: «Ти мене дратуєш!» – «Коли ти голосно перебиваєш мене, я відчуваю роздратування, бо не можу висловитись».

- Замість: «Ти завжди все псуєш!» – «Мені прикро, коли робота не виходить, бо я хочу, щоб ми впоралися разом».

Після тренування – коротке обговорення відчуттів: як змінилося сприйняття, коли говориш спокійно?

5. Рефлексія: «Як я реаую на конфлікти?» (5 хвилин)

Мета: усвідомити власний стиль поведінки в конфліктних ситуаціях.

Кожен учасник ділиться своїми думками:

- Яку стратегію я використовую найчастіше?
- Що хочу змінити у своїй реакції на конфлікти?

Психолог підсумовує заняття: конфлікт – це не війна, а можливість зрозуміти один одного краще.

У результаті проведення заняття учасники глибше усвідомили сутність конфлікту як природного явища у міжособистісних стосунках та ознайомилися з основними стратегіями поведінки під час його виникнення. Вони навчилися розрізняти конструктивні та деструктивні реакції, зрозуміли,

що агресія та уникання не сприяють розв'язанню проблем, тоді як діалог і співпраця допомагають знайти взаємоприйнятне рішення.

Завдяки практичним вправам підлітки відпрацювали навички висловлення власних почуттів і позиції без агресії, використовуючи техніку «Я-повідомлень». Це сприяло розвитку емоційної саморегуляції, толерантності у спілкуванні та формуванню усвідомлення, що повага, співпраця і відкритість є найефективнішими способами розв'язання конфліктних ситуацій.

Заняття 6. Самооцінка та впевненість у собі

Мета: підвищити рівень самооцінки в учасників, сприяти усвідомленню власної цінності, формуванню впевненості у собі та розвитку позитивного ставлення до власної особистості.

Тривалість: 60 хвилин

Матеріали: аркуші паперу, фломастери, дзеркало або його символічне зображення, картки з афірмаціями.

Хід заняття

1. Вступне коло. Вправа «Мої досягнення» (15 хвилин)

Мета: допомогти учасникам усвідомити власні успіхи та сформуванню позитивне ставлення до себе.

Кожен учасник отримує аркуш паперу та записує свої особисті досягнення – як великі, так і дрібні. Це можуть бути приклади з навчання, спорту, творчості чи допомоги іншим. Після цього кожен називає хоча б три досягнення, якими він пишається.

Обговорення:

- Як ви почувалися, коли писали свій список?
- Чи часто ви замислюєтеся про свої успіхи?

2. Арттерапія «Моє дзеркало» (15 хвилин)

Мета: сформуванню позитивне самосприйняття через образне мислення.

Учасникам пропонується намалювати себе такими, як їх бачить близький друг або людина, що їх поважає. Можна додати слова, якими ця людина могла

б їх описати. Після завершення кожен, хто бажає, ділиться своїм малюнком і враженнями.

Питання для обговорення:

– Що нового ви дізналися про себе?

– Як ви ставитеся до себе зараз?

3. Тренінг «Впевнені кроки» (15 хвилин)

Мета: розвинути впевненість через невербальну комунікацію.

Психолог пояснює, що впевненість проявляється не лише словами, а й у позі, ході, погляді, голосі. Учасники виконують серію вправ:

- «Постава сили» – стояти прямо, плечі розправлені, погляд уперед.

- «Крок упевненості» – пройти кімнатою, тримаючи спину рівно, з легкою усмішкою.

- «Діалог без слів» – пара учасників за допомогою жестів демонструє упевненість або невпевненість, інші визначають, який стан вони зображують.

Після вправ обговорюється:

– Як відчувалося тіло, коли ви стояли впевнено?

– Що допомагає вам відчувати впевненість у житті?

4. Дискусія: «Чим відрізняється впевненість від зарозумілості?» (10 хвилин)

Мета: розмежувати здорову впевненість і надмірну самовпевненість.

Психолог пропонує учасникам висловити думки, у чому полягає різниця між цими поняттями. На дошці створюється таблиця «Впевненість – Зарозумілість», де група спільно записує характеристики кожної якості.

5. Рефлексія: «Сьогодні я вірю у себе, тому що...» (5 хвилин)

Мета: закріпити позитивний емоційний стан і нові установки.

Кожен учасник завершує фразу:

«Сьогодні я вірю у себе, тому що...»

(Наприклад: «...згадав, скільки хорошого я зробив», «...побачив, що можу бути впевненим»).

Психолог дякує учасникам за відкритість і наголошує, що впевненість – це вміння приймати себе і діяти, незважаючи на страх.

У результаті проведення заняття учасники усвідомили власні досягнення, сильні сторони та унікальні якості, що сприяло підвищенню рівня їхньої самооцінки та впевненості у власних можливостях. Підлітки змогли переосмислити своє ставлення до себе, навчились бачити не лише недоліки, а й позитивні риси, які допомагають долати труднощі.

Під час дискусії вони зрозуміли різницю між впевненістю та зарозумілістю, усвідомивши, що справжня впевненість базується на повазі до себе та інших, а не на прагненні домінувати. Заняття сприяло формуванню позитивного образу «Я», розвитку внутрішньої гідності та мотивації до подальшого особистісного зростання.

Заняття 7. Як розпізнати та уникнути небезпечних ситуацій

Мета: сформувати в учасників уміння розпізнавати потенційно небезпечні ситуації, розвинути навички безпечної поведінки та профілактики віктимності.

Тривалість: 60 хвилин

Матеріали: картки із ситуаціями, аркуші паперу, маркери, кольорові кружечки (червоні, жовті, зелені).

Хід заняття

1. Вправа «Небезпечна чи безпечна ситуація?» (15 хвилин)

Мета: навчити учасників розпізнавати потенційно ризиковані обставини.

Психолог зачитує або демонструє на картках різні життєві ситуації (наприклад:

- «Ти отримуєш повідомлення від незнайомця з проханням зустрітися»,
- «Однокласник просить позичити гроші і обіцяє повернути»,
- «Ти залишився вдома один і хтось стукає у двері»,
- «Ти гуляєш із друзями у знайомому дворі»).

Учасники визначають, чи є ситуація безпечною чи небезпечною, та пояснюють, чому.

Обговорення:

- Що спільного мають небезпечні ситуації?
- Як можна було б їх уникнути?

Психолог підкреслює, що небезпека не завжди очевидна, але її можна розпізнати за певними ознаками – тиском, маніпуляцією, відчуттям тривоги чи страху.

2. Міні-лекція: «Типові сценарії віктимної поведінки» (10 хвилин)

Мета: ознайомити учасників із формами поведінки, які підвищують ризик стати жертвою.)

Психолог коротко пояснює, що віктимна поведінка може проявлятися як:

- пасивна (людина не захищається, боїться висловитись, не каже «ні»);
- провокуюча (викликання конфліктів, демонстрація агресії, ризиковані вчинки);
- залежна (покладання відповідальності на інших, пошук підтримки будь-якою ціною).

Розпізнавання власних поведінкових реакцій допомагає вчасно змінити їх і уникнути небезпечних ситуацій.

3. Групова гра «Світлофор безпеки» (20 хвилин)

Мета: навчити швидко оцінювати ступінь ризику в ситуації та діяти відповідно.

Психолог пояснює правила гри. Учасники отримують картки з різними ситуаціями і мають визначити, який це сигнал:

- зелений – безпечна ситуація (можна діяти спокійно);
- жовтий – ситуація сумнівна (потрібно бути уважним, не поспішати);
- червоний – небезпечна ситуація (потрібно припинити дію, відійти або звернутися по допомогу).

Приклади:

- «Друг просить піти з ним у нове місце, але не каже, куди саме» – жовтий сигнал.
- «Ти гуляєш удень у парку з друзями» – зелений сигнал.

- «Хтось у соцмережі пропонує тобі зустрітися» – червоний сигнал.

Після кожного прикладу відбувається коротке обговорення:

– Як ти можеш діяти в цій ситуації?

– Кому можна довіряти і до кого звернутися по допомогу?

4. Обговорення: «Як діяти, якщо я опинився у небезпеці?» (10 хвилин)

Мета: навчити алгоритмів поведінки у небезпечних обставинах.

Психолог разом із групою формує «пам'ятку безпечної поведінки»:

- не залишатися наодинці у незнайомому місці;
- не вступати у розмови з підозрілими людьми;
- не передавати особисту інформацію в інтернеті;
- одразу повідомляти дорослим про небезпечну ситуацію;
- довіряти своїй інтуїції – якщо тривожно, краще відійти.

5. Рефлексія: «Що я можу зробити, щоб себе захистити?» (5 хвилин)

Мета: закріпити отримані знання та сформувати особисту відповідальність за власну безпеку. Кожен учасник завершує фразу:

«Щоб себе захистити, я буду...»

(наприклад: «бути уважним», «не довіряти незнайомцям», «розповідати батькам, якщо щось насторожує»).

У результаті проведення заняття учасники навчилися розпізнавати потенційно небезпечні ситуації та визначати ступінь ризику у повсякденному житті. Підлітки зрозуміли, що безпека значною мірою залежить від їхніх власних рішень, поведінки та здатності вчасно реагувати на тривожні сигнали. Вони засвоїли основні правила безпечної поведінки, навчилися аналізувати ситуації, уникати ризику та звертатися по допомогу у разі небезпеки.

Заняття сприяло формуванню базових навичок самозахисту, підвищенню відповідальності за власну безпеку та розвитку усвідомленого ставлення до власних дій. Учасники відзначили, що почуваються більш упевнено у здатності захистити себе та діяти обдуманно у складних або ризикованих обставинах.

Заняття 8. Агресія і контроль над нею

Мета: навчити учасників усвідомлювати власні прояви агресії, розуміти її причини та навчитися керувати нею без шкоди для себе й оточення, трансформуючи агресивні імпульси у конструктивні дії.

Тривалість: 60 хвилин

Матеріали: аркуші паперу, кольорові олівці, фломастери, ватман, маркери.

Хід заняття

1. Вправа «Моя злість» (10–15 хвилин)

Мета: допомогти учасникам усвідомити ситуації, що викликають агресію, і визначити способи її прояву. Психолог просить учасників завершити речення:

- «Я злюся, коли...»
- «Мене дратує, якщо...»
- «Коли я сердитий, я зазвичай...».

Кожен озвучує кілька своїх прикладів.

Після обговорення учасники разом шукають спільні причини злості: несправедливість, приниження, нерозуміння, обмеження свободи тощо.

2. Міні-лекція: «Як керувати агресією» (10 хвилин)

Мета: дати знання про природу агресії та способи її регулювання.

Психолог коротко пояснює:

- агресія – це емоційна енергія, яка може бути спрямована або на руйнування, або на розвиток;
- придушення злості шкодить здоров'ю, але неконтрольовані спалахи теж мають негативні наслідки;
- керувати агресією означає навчитися розпізнавати її сигнали в тілі (напруга, прискорене серцебиття, стиснуті кулаки) та застосовувати техніки саморегуляції (дихання, пауза, відволікання).

Основні стратегії контролю:

- глибоке дихання;
- відкладення реакції («порахуй до 10»);

- переключення уваги;
- вербалізація («я злюся, бо...» замість крику чи удару).

3. Арттерапія «Злість на папері» (15 хвилин)

Мета: дати можливість безпечно вивільнити агресивну енергію через творчість.

Кожному учаснику роздається аркуш паперу й кольорові матеріали. Психолог пропонує намалювати свою злість – кольори, форми, лінії, що асоціюються з нею. Після цього можна зім'яти, порвати або трансформувати малюнок, створивши з нього «символ сили» – наприклад, домалювати світлі кольори або перетворити хаос на гармонійний візерунок.

Обговорення:

- Як ви себе почували під час малювання?
- Що змінилося, коли злість «вийшла» назовні?

4. Тренінг «Стоп – пауза» (15 хвилин)

Мета: навчити техніці зупинки імпульсивної реакції.

Психолог пояснює: коли ми відчуваємо гнів, важливо зробити психологічну паузу перед дією. Учасники тренуються за алгоритмом:

1. Стоп – зупинись фізично (не рухайся, не відповідай одразу).
2. Пауза – зроби три глибокі вдихи.
3. Думай – спитай себе: «Що я хочу зробити?», «Які можуть бути наслідки?»
4. Дій усвідомлено – вибери конструктивний варіант поведінки.

Потім група програє кілька ситуацій (наприклад, «тебе образили», «товариш не виконав обіцянку») і практикує техніку.

5. Рефлексія: «Я можу бути сильним без агресії, коли...» (5 хвилин)

Мета: закріпити усвідомлення, що контроль над емоціями – це прояв сили.

Кожен завершує фразу:

«Я можу бути сильним без агресії, коли...»

(наприклад: «...слухаю замість кричати», «...контролюю себе», «...заспокоююсь перед відповіддю»).

Психолог дякує учасникам і підкреслює: справжня сила – це здатність володіти собою.

У результаті проведення заняття учасники навчилися усвідомлювати власні причини агресії та розпізнавати моменти, коли емоційна напруга починає зростати. Вони зрозуміли, що агресія є природною емоцією, але важливо вміти керувати нею, щоб не завдавати шкоди собі чи іншим. Підлітки засвоїли безпечні способи вивільнення внутрішньої напруги – через творчість, дихальні техніки або коротку «психологічну паузу».

Завдяки вправам і тренінгу учасники опанували прийоми контролю імпульсивних реакцій і усвідомили, що справжня сила полягає не у фізичній перевазі чи словесній агресії, а у здатності володіти собою. Заняття сприяло формуванню навичок емоційної саморегуляції, розвитку внутрішньої стійкості та усвідомленню важливості спокійного, зваженого реагування у конфліктних ситуаціях.

Заняття 9. Довіра, підтримка та взаємодія

Мета: сприяти розвитку емпатії, довіри до себе й оточення, згуртованості групи та формуванню відчуття соціальної підтримки як важливого ресурсу у подоланні труднощів.

Тривалість: 60 хвилин

Матеріали: аркуші паперу, маркери, стікери, мотузка або стрічка для гри.

Хід заняття

1. Гра «Міст довіри» (15 хвилин)

Мета: розвинути навички взаємодії, відчуття команди та довіри до інших.

Психолог пояснює суть вправи: «Міст довіри» – це гра, у якій важливо покладатися на команду. Один із учасників стає в центр, заплющує очі й повільно нахиляється у будь-який бік. Інші учасники, стоячи навколо, м'яко підхоплюють його й повертають у вертикальне положення. Потім ролі змінюються. Можливий варіант ускладнення – спільне проходження «містка»

зі стрічки або мотузки, коли учасники підтримують один одного, не даючи впасти.

Обговорення:

- Що ви відчували, коли довіряли іншим?
- Було легко чи складно прийняти допомогу?
- Чому іноді важко довіряти людям?

2. Вправа «Комплімент по колу» (10 хвилин)

Мета: підвищити самооцінку та сформувати позитивний емоційний клімат у групі.

Учасники сидять колом. Кожен говорить комплімент людині, що сидить праворуч, зазначаючи не зовнішність, а риси характеру чи дії (наприклад: «Ти завжди підтримуєш інших», «Мені подобається твоя щирість»).

Після завершення кола всі обговорюють свої враження:

- Які слова вам було приємно почути?
- Чому іноді важко приймати компліменти?

3. Міні-дискусія «Кому я можу довіряти?» (10 хвилин)

Мета: навчити усвідомлено вибудовувати стосунки довіри та розрізняти надійних і ненадійних людей.

Психолог пропонує запитання для обговорення:

- Що означає «довіряти»?
- Які ознаки людини, якій можна довіряти?
- Чи можна відновити довіру після зради?

Учасники діляться власними прикладами ситуацій, коли довіра допомагала або, навпаки, призводила до розчарувань.

4. Арттерапевтична вправа «Моє коло підтримки» (20 хвилин)

Мета: усвідомити значущих людей у житті та ресурси, які вони дають.

Кожен учасник малює коло, у центрі якого – «Я». Навколо розташовуються інші кола з іменами людей, які підтримують, допомагають, надихають (друзі, батьки, учителі, наставники тощо). За бажанням можна

додати кольори або символи, які відображають характер цих стосунків (теплі, надійні, складні тощо).

Обговорення:

- Хто у твоєму колі підтримки найважливіший?
- Чи є люди, з ким ти хотів би налагодити ближчі стосунки?
- Як ти сам можеш бути підтримкою для інших?

5. Рефлексія: «Я не сам – поруч є люди, які можуть допомогти» (5 хвилин)

Мета: закріпити відчуття взаємної підтримки та довіри.

Кожен учасник завершує речення:

«Я не сам, тому що...»

(наприклад: «...у мене є друзі, які мене розуміють», «...я можу звернутися до батьків або наставника»).

Психолог підсумовує, що довіра та підтримка – це основа безпеки й впевненості в собі.

У результаті проведення заняття учасники розвинули почуття довіри до себе та інших, усвідомили цінність взаємної підтримки у спілкуванні й взаємодії. Вони навчилися помічати позитивні якості людей, відкрито висловлювати вдячність і доброзичливість, що сприяло створенню теплої, підтримувальної атмосфери в групі.

Підлітки зрозуміли, що соціальні зв'язки є важливим ресурсом психологічного благополуччя, допомагають долати труднощі й відчувати себе частиною спільноти. Заняття сприяло розвитку емпатії, довіри та згуртованості між учасниками, що є важливим етапом у формуванні здорових, безпечних міжособистісних відносин.

Заняття 10. Підсумкове. «Я змінився!»

Мета: узагальнити результати психокорекційної програми, сприяти усвідомленню особистісних змін, підвищити мотивацію до подальшого розвитку, закріпити почуття впевненості та позитивного самосприйняття.

Тривалість: 60 хвилин

Матеріали: ватман, журнали, ножиці, клей, маркери, кольоровий папір, конверти або картки з побажаннями, сертифікати участі.

Хід заняття

1. Вправа «Моє зростання» (10 хвилин)

Мета: допомогти учасникам усвідомити власні зміни, що відбулися під час програми.

Психолог пропонує кожному учаснику поділитися тим, що він відкрив у собі протягом занять.

Питання для орієнтації:

- Що нового я дізнався про себе?
- Які риси в собі мені вдалося розвинути?
- Що змінилося у моєму ставленні до інших?

Психолог записує основні думки на ватмані, створюючи спільне «дерево змін» – символічне зображення особистісного зростання групи.

2. Арттерапія «Мій шлях змін» (20 хвилин)

Мета: візуалізувати особистісні досягнення та позитивні зміни за час проходження програми.

Учасникам пропонується створити колаж або малюнок «Мій шлях змін», використовуючи зображення, кольори та символи, які відображають їхній особистий розвиток. Можна зобразити свій шлях як дорогу, дерево, сходи чи коло – як кожен відчуває. Після завершення кожен коротко презентує свою роботу, розповідаючи про найважливіші етапи й почуття.

Обговорення:

- Які моменти були найціннішими?
- Що допомогло мені змінитися?
- Які зміни я хочу закріпити у своєму житті?

3. Групова дискусія: «Що мені допомогло стати сильнішим?» (10 хвилин)

Мета: сприяти рефлексії особистих ресурсів та факторів, які допомогли долати труднощі.

Учасники діляться думками про те, що саме у процесі занять допомогло їм стати впевненішими – підтримка групи, нові знання, відчуття прийняття, навички саморегуляції тощо.

Психолог підсумовує, що сила полягає не лише у фізичній міці, а й у внутрішній стабільності, доброті, вмінні довіряти й підтримувати інших.

4. Вправа «Подарунок групі» (10 хвилин)

Мета: зміцнити групову згуртованість і позитивне завершення спільного досвіду.

Кожен учасник отримує картку або аркуш, на якому пише символічне побажання для всієї групи або конкретного учасника (наприклад: «Вір у себе», «Будь сміливим», «Ніколи не здавайся»). Потім усі по черзі дарують свої «подарунки» один одному, пояснюючи, чому обрали саме ці слова.

5. Завершення. Вручення сертифікатів та позитивна рефлексія (10 хвилин)

Мета: підвести підсумки програми, закріпити позитивний емоційний фон і відчуття досягнення.

Психолог дякує учасникам за активність, відкритість і взаємоповагу протягом усіх занять. Вручаються символічні сертифікати участі або подяки.

Учасники по черзі завершують фразу:

«Після цієї програми я...»

(наприклад: «...став спокійнішим», «...більше довіряю людям», «...зрозумів, що можу керувати своїми емоціями»).

Після цього група прощається «теплим колом» – кожен ділиться одним словом, яке описує його теперішній стан.

У результаті проведення підсумкового заняття учасники усвідомили власні зміни, досягнення та особистісний прогрес, яких вони здобули під час проходження програми. Вони відчули гордість за себе, задоволення від власного розвитку та усвідомили, що здатні впливати на своє життя й емоційний стан.

Підлітки зміцнили віру у власні можливості, сформували мотивацію до подальшого самовдосконалення та позитивне ставлення до себе і

навколишнього світу. Завершення програми стало для них джерелом натхнення, впевненості й внутрішньої рівноваги, а також підтвердило, що зміни можливі за умови відкритості, наполегливості та підтримки.

У результаті впровадження психокорекційної програми для неповнолітніх з проявами віктимної поведінки було досягнуто значного позитивного впливу на емоційний стан, самооцінку та соціальну поведінку учасників. Програма сприяла зниженню рівня віктимності та ризикованої поведінки, допомогла підліткам краще усвідомити власні емоції, навчитися контролювати їх і конструктивно взаємодіяти з оточенням. У процесі занять учасники розвинули навички емоційної саморегуляції, асертивності та вміння захищати власні межі, що стало основою для підвищення їхньої психологічної стійкості.

Важливим результатом програми стало формування адекватної самооцінки, почуття впевненості у собі та відповідальності за власні дії. Підлітки засвоїли ефективні способи розв'язання конфліктів, навчилися розпізнавати й уникати небезпечних ситуацій, а також протидіяти булінгу, маніпуляціям і психологічному тиску. Загалом програма сприяла гармонізації внутрішнього стану учасників, покращенню міжособистісних стосунків і формуванню позитивного ставлення до себе та навколишнього світу, що є ключовою умовою профілактики повторних проявів віктимної поведінки.

3.2. Оцінка результативності впровадженої психокорекційної програми

Оцінка результативності психокорекційної програми є важливим етапом дослідження, оскільки саме вона дозволяє визначити ефективність застосованих методів і прийомів у роботі з неповнолітніми, які мають прояви віктимної поведінки. Аналіз післякорекційних результатів дає можливість виявити позитивні зміни у психологічному стані, емоційній сфері та

поведінкових реакціях учасників, а також оцінити рівень сформованості навичок саморегуляції, впевненості у собі та соціальної компетентності.

Даний етап спрямований на порівняння показників, отриманих до і після реалізації програми, з метою виявлення динаміки у розвитку емоційної стійкості, зниження рівня віктимності та підвищення здатності учасників ефективно взаємодіяти у соціальному середовищі. Отримані результати стануть основою для подальших висновків про доцільність і практичну цінність розробленої програми, а також для вдосконалення психопрофілактичної та корекційної роботи з підлітками групи ризику.

Аналіз результатів повторного дослідження розпочато з опрацювання даних, отриманих за методиками, застосованими на констатувальному етапі експерименту: опитувальником «Схильність до віктимної поведінки» О.О. Андроннікової та методикою «Самооцінка схильності до екстремально-ризикованої поведінки» М. Цукермана. Повторне діагностування дало можливість виявити динаміку змін у рівні вираженості віктимних тенденцій, самооцінки, емоційної стійкості та соціальної поведінки неповнолітніх після впровадження психокорекційної програми.

Отримані результати дозволили порівняти показники до та після проходження курсу, оцінити ефективність запропонованих вправ і визначити, наскільки вдалося знизити прояви віктимності, покращити здатність підлітків до саморегуляції, самоприйняття й конструктивної взаємодії з оточенням. Подальший виклад містить детальний аналіз змін, зафіксованих за кожною з використаних методик.

Варто зауважити, що адаптований опитувальник «Ситуація булінгу у школі» В. Р. Петросянц не був повторно використаний на контрольному етапі, оскільки його зміст спрямований на виявлення реального життєвого досвіду дітей, пов'язаного з участю у ситуаціях булінгу – у ролі жертви, кривдника або свідка. Такі факти є стабільними подіями минулого, які не підлягають зміні внаслідок корекційної роботи. Вони відображають досвід, що вже відбувся, а не поточний психологічний стан або поведінкові тенденції.

Водночас під час психокорекційної програми з підлітками була проведена цілеспрямована профілактична робота, спрямована на усвідомлення механізмів булінгу, розвиток емпатії, асертивності, уміння протидіяти агресії та відстоювати власні межі. Тобто, завдання дослідження на повторному етапі полягало не у фіксації вже пережитих випадків насильства, а у оцінці змін у рівні віктимності та схильності до ризику, що визначають можливість повторення подібних ситуацій у майбутньому.

Таким чином, після проведення психокорекційної програми, спрямованої на розвиток емоційної стійкості, формування навичок саморегуляції, підвищення самооцінки та впевненості у собі, результати повторного дослідження за методикою О.О. Андроннікової «Схильність до віктимної поведінки» засвідчили помітні позитивні зміни у структурі віктимних проявів серед неповнолітніх.

Показники високого рівня віктимної поведінки значно знизилися, тоді як кількість учасників із низьким і середнім рівнями суттєво зросла (табл. 3.2.).

Таблиця 3.2.

Повторний розподіл досліджуваних за рівнями схильності
до віктимної поведінки

Прояви віктимної поведінки	Рівні схильності, кількість досліджуваних у %		
	Низький	Середній	Високий
Агресивна віктимна поведінка	65%	24,5%	10,5%
Саморуйнівна поведінка	38%	48%	14%
Гіперсоціальна поведінка	30%	68,8%	1,2%
Залежна та безпорадна поведінка	80%	13,5%	6,5%

Некритична поведінка	78%	12,5%	9,5%
Реалізована віктимність	40%	56,4%	3,6%
Загальний показник	38,5%	45%	16,5%

Як бачимо з таблиці результатів, за шкалою агресивної віктимної поведінки високі значення зменшилися з 24,8 % до 10,5 %, що свідчить про покращення емоційного контролю, зниження імпульсивності та агресивних реакцій у міжособистісних ситуаціях. Низький рівень цієї форми поведінки зріс до 65 %, що вказує на підвищення здатності підлітків конструктивно реагувати на конфлікти.

За шкалою саморуйнівної поведінки відбулося зниження високих показників із 33,2 % до 14 %, що демонструє зменшення внутрішньої напруги, самозвинувачення та схильності до емоційного самопокарання. Натомість середній рівень збільшився до 48 %, що відображає більш збалансований емоційний стан.

Гіперсоціальна поведінка, яка раніше проявлялася через надмірну жертвовність і потребу допомагати іншим на шкоду собі, також зазнала змін – частка середніх показників зменшилась, натомість зріс низький рівень до 30 %, що свідчить про формування здорових меж у спілкуванні та зниження потреби в постійному самопожертвуванні.

За шкалою залежної та безпорадної поведінки кількість осіб із низькими показниками підвищилася з 68,3 % до 80 %, що вказує на розвиток самостійності, упевненості та здатності приймати рішення без зовнішньої підтримки. Аналогічна позитивна тенденція спостерігається за шкалою некритичної поведінки, де респонденти продемонстрували зростання аналітичності, уважності до власних дій і зниження ризику потрапляння у небезпечні ситуації.

Показники реалізованої віктимності також покращилися: кількість осіб із середнім рівнем знизилась, а з низьким рівнем – зросла до 40 %, що свідчить про рідше потрапляння підлітків у ситуації, де вони виступають жертвами.

Загальний аналіз засвідчив, що після проходження психокорекційної програми високий рівень схильності до віктимної поведінки зменшився з 39,1 % до 16,5 %, тоді як середній рівень залишився стабільним – 45%, а низький рівень підвищився майже вдвічі – з 14,2 % до 38,5 %. Це дає підстави стверджувати, що програма мала виражений позитивний вплив: у більшості неповнолітніх спостерігається підвищення емоційної стійкості, самоконтролю, впевненості у собі та здатності до конструктивної взаємодії, що свідчить про ефективне зниження віктимних тенденцій.

Також після проведення психокорекційної програми результати повторного дослідження за методикою О. О. Андроннікової «Схильність до віктимної поведінки» засвідчили позитивну динаміку у зниженні рівня віктимності серед неповнолітніх.

Порівняльні результати до та після психокорекційної програми відображені на рис. 3.1.

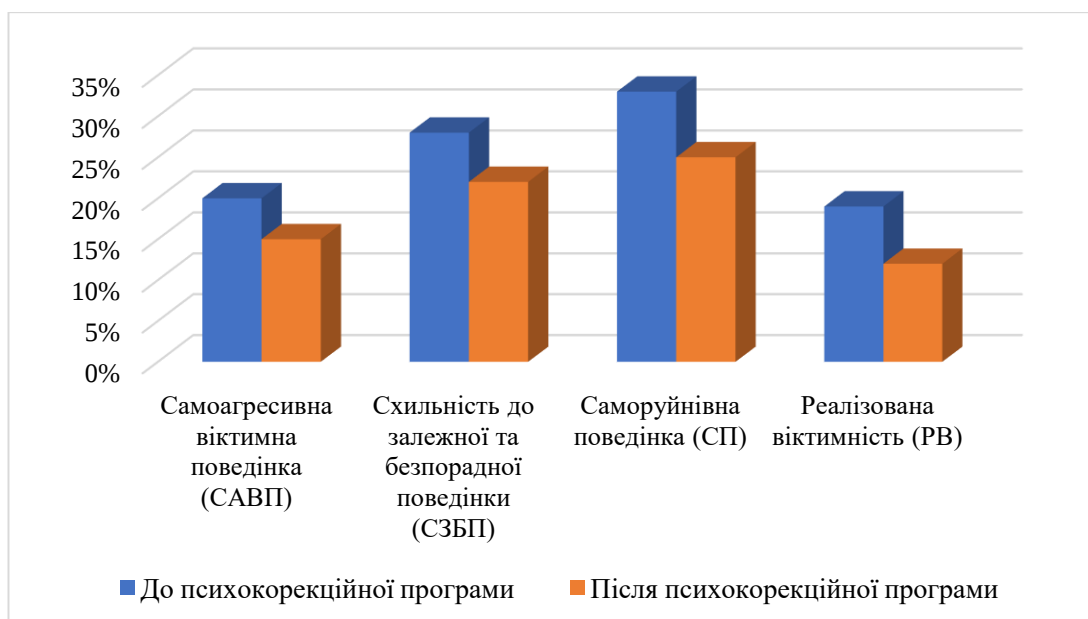

Рис. 3.1. Співвідношення основних типів віктимної поведінки серед досліджуваних неповнолітніх за методикою О. О. Андроннікової до та після психокорекційної програми

Графічні дані показали, що найбільшу частку після корекційного впливу становить саморуйнівна поведінка – 25 %, що майже на третину менше, ніж до

початку програми (33 %), що свідчить про зменшення внутрішньої напруги, зниження рівня самозвинувачення та підвищення здатності до емоційного самоконтролю. Схильність до залежної та безпорадної поведінки зменшилася з 28 % до 22 %, що відображає розвиток самостійності, відповідальності та впевненості у власних діях.

Самоагресивна віктимна поведінка після реалізації програми виявилася у 15 % учасників (до програми – 20 %), що свідчить про формування більш конструктивних способів вираження емоцій і зниження внутрішньої агресії. Реалізована віктимність знизилася до 12 %, що свідчить про меншу частоту потрапляння підлітків у ролі жертви агресії чи приниження.

Отже, після впровадження програми спостерігається загальна тенденція до зниження проявів віктимної поведінки, підвищення емоційної стабільності, упевненості у собі та зниження схильності до самопожертви. Отримані результати підтверджують ефективність психокорекційної роботи, спрямованої на розвиток навичок саморегуляції, формування позитивного «Я-образу» та здатності до конструктивної взаємодії у соціальному середовищі.

Після впровадження психокорекційної програми результати повторного дослідження за методикою М. Цукермана «Самооцінка схильності до екстремально-ризикованої поведінки» показали виразне покращення показників, що свідчить про зниження імпульсивності, підвищення самоконтролю та більш зважене ставлення підлітків до ризику.

Отримані результати повторного дослідження відображені в таблиці 3.3.

Таблиця 3.3.

Рівні самооцінки схильності до екстремально-ризикованої поведінки за методикою М. Цукермана після психокорекційної програми

№	Шкала	Низький рівень (%)	Середній рівень (%)	Високий рівень (%)
1	Пошук гострих відчуттів	45 % (11 осіб)	37 % (9 осіб)	18 % (4 особи)

2	Нетерпимість до одноманітності	39% (9 осіб)	53 % (13 осіб)	8 % (2 особи)
3	Пошук нових вражень	35 % (8 осіб)	53 % (13 осіб)	12 % (3 особи)
4	Неадаптивне прагнення до труднощів	50 % (12 осіб)	40 % (10 осіб)	8 % (2 особи)

За шкалою «Пошук гострих відчуттів» частка респондентів із високими показниками зменшилася з 35 % (8 осіб) до 18 % (4 особи), тоді як кількість осіб із низьким рівнем зросла з 25 % до 45 % (11 осіб). Це свідчить про зниження потреби у ризикових діях, пов'язаних із небезпекою, і водночас про формування здатності отримувати задоволення від безпечних соціально прийнятних видів активності.

За шкалою «Нетерпимість до одноманітності» кількість підлітків із високим рівнем зменшилась із 25 % до 8 % (2 особи). Це означає, що учасники стали більш стійкими до рутинних завдань, навчились планувати діяльність, зосереджуватись і контролювати імпульсивні пориви. Зросла частка респондентів із середнім рівнем (до 35 %), що є показником психологічної гармонійності та гнучкості.

За шкалою «Пошук нових вражень» спостерігається позитивна тенденція: високий рівень знизився з 30 % до 12 % (3 особи), а низький – зріс до 35 % (8 осіб). Це свідчить про зменшення потреби у постійній стимуляції, більш усвідомлене ставлення до вибору нових досвідів і розвиток внутрішньої врівноваженості.

Показники за шкалою «Неадаптивне прагнення до труднощів» також покращилися: частка осіб із високим рівнем знизилася з 25 % до 8 % (2 особи), що демонструє зменшення схильності до самоствердження через конфлікти та ризик. Зросла кількість учасників із низьким рівнем (до 50 %), що вказує на розвиток конструктивних стратегій подолання труднощів.

Узагальнюючи результати, можна зазначити, що після реалізації програми більшість учасників демонструють середній або низький рівень схильності до екстремально-ризикованої поведінки, підвищену

саморегуляцію, відповідальність і здатність адекватно оцінювати ризики. Отримані дані свідчать про ефективність психокорекційного впливу, який сприяв зменшенню ризикованих тенденцій, стабілізації емоційного стану та розвитку усвідомленої поведінки серед неповнолітніх.

Отже, результати повторного психодіагностичного дослідження свідчать про високу ефективність впровадженої психокорекційної програми для неповнолітніх із проявами віктимної поведінки. У більшості учасників відзначено позитивну динаміку за всіма ключовими показниками: зниження рівня віктимності, агресивності, імпульсивності та ризикованих форм поведінки, а також підвищення емоційної стабільності, самоконтролю та впевненості у собі. Порівняно з результатами констатувального етапу, спостерігається суттєве покращення здатності підлітків до усвідомлення власних емоцій, дотримання особистих меж і конструктивного розв'язання конфліктних ситуацій.

Отримані результати підтверджують, що систематична психокорекційна робота, спрямована на розвиток емоційної саморегуляції, формування асертивності та профілактику ризикової поведінки, сприяє гармонізації особистісного розвитку неповнолітніх. Учасники програми продемонстрували зростання рівня соціальної відповідальності, емпатії та усвідомленого ставлення до власної безпеки. Таким чином, впроваджена програма може бути рекомендована для подальшого використання у практиці психологічної підтримки підлітків як ефективний інструмент профілактики віктимної поведінки та формування психологічної стійкості.

3.3. Рекомендації щодо профілактики віктимної поведінки у неповнолітніх

Проблема профілактики віктимної поведінки серед неповнолітніх є однією з ключових у системі психологічного супроводу дітей і підлітків. Отримані результати дослідження засвідчили, що віктимна поведінка має

комплексний характер і формується під впливом емоційних, когнітивних, соціальних та середовищних чинників. Саме тому ефективна профілактика потребує системного підходу, який поєднує індивідуальну психологічну роботу, групові форми взаємодії та педагогічні заходи.

З метою підвищення психологічної стійкості неповнолітніх, розвиток навичок емоційної саморегуляції, асертивної поведінки, усвідомлення особистих меж та формування відповідального ставлення до власної безпеки необхідно розробити рекомендації, що будуть адресовані практичним психологам, педагогам, соціальним працівникам і батькам, які залучені до виховання, навчання та соціалізації підлітків. Реалізація цих рекомендацій сприятиме зниженню ризику повторного потрапляння дітей у віктимні ситуації та формуванню у них зрілої, соціально адаптованої позиції у стосунках з оточенням.

Завдання віктимологічної профілактики злочинів, що вчиняються проти неповнолітніх, можуть бути ефективно реалізовані лише за умови належного правового захисту дітей з боку держави.

Профілактика злочинності розглядається як важливий напрям соціальної політики, спрямований на усунення або зменшення криміногенних суперечностей у суспільстві шляхом їх конструктивного вирішення (так зване загальносоціальне запобігання), а також як система спеціальних заходів, що передбачають випереджальну протидію виникненню та розвитку злочинних проявів на різних етапах (тобто спеціально-кримінологічне запобігання). Термін «профілактика» (від грец. - «запобігання») означає сукупність дій і заходів, спрямованих на збереження, підтримання та зміцнення нормального соціального стану і порядку. Варто зазначити, що в міжнародному праві спеціальних нормативних документів, які б безпосередньо регламентували профілактику злочинів, наразі не ухвалено, хоча розробка відповідних проєктів міжнародних угод триває [17, с. 14].

Профілактика віктимної поведінки серед неповнолітніх – це система державних і громадських заходів, спрямованих на зниження ризику

потрапляння дітей і підлітків у ситуації, де вони можуть стати жертвами злочинів або насильства. Основна мета такої діяльності полягає у створенні безпечного соціального середовища та формуванні у молоді навичок самозахисту, усвідомленої поведінки й відповідального ставлення до власної безпеки [13, с. 68].

Профілактика віктимності неповнолітніх охоплює систему державних і громадських заходів, спрямованих на зменшення ризику стати жертвою злочину як серед усього населення, так і серед окремих осіб. Вона реалізується на трьох рівнях – загально-соціальному, спеціальному та індивідуальному:

- Загально-соціальний, який передбачає усунення соціальних, економічних і психологічних чинників, що сприяють злочинності;
- спеціальний, спрямований на запобігання окремим формам і видам віктимної поведінки в різних соціальних групах;
- індивідуальний, який зосереджується на роботі з конкретними особами, схильними до віктимної поведінки, з метою зменшення ризику їх повторної віктимізації [64, с. 246].

Отже, віктимологічна профілактика є комплексом взаємопов'язаних завдань, що охоплюють як роботу на рівні суспільства загалом, так і цілеспрямовану психологічну допомогу окремим неповнолітнім, які опинилися в зоні ризику.

З огляду на особливості неповнолітніх потерпілих, варто зазначити, що у профілактичній роботі з цією категорією осіб першочергове значення мають не правові, а педагогічні, психологічні та медичні заходи. Вивчення індивідуальних віктимних рис дитини, проведення цілеспрямованої психокорекційної роботи, спрямованої на усунення таких характеристик, є важливою складовою профілактики злочинних посягань щодо неповнолітніх.

До основних дій, які мають здійснювати батьки та педагоги з метою зниження рівня віктимності дітей, належать:

- забезпечення умов для гармонійного фізичного, психічного й соціального розвитку дитини, а також своєчасне виявлення можливих відхилень у поведінці чи здоров'ї;

- правильне виховання – як загальне, так і статеве, формування культури спілкування та взаємоповаги;

- навчання дітей адекватним моделям поведінки у складних або небезпечних (віктимогенних) ситуаціях;

- формування правової грамотності та усвідомлення власних прав, що допомагає неповнолітнім упевненіше діяти у кризових обставинах.

Таким чином, комплексна взаємодія родини, школи та фахівців-психологів є запорукою ефективної профілактики віктимної поведінки та створення безпечного середовища для розвитку дитини.

Важливе значення у формуванні віктимологічної обізнаності неповнолітніх належить правоохоронним органам, зокрема працівникам ювенальної превенції. Саме вони володіють необхідною статистичною інформацією, практичним досвідом та професійними знаннями, що дозволяють розробляти ефективні рекомендації щодо запобігання віктимній поведінці. Проте, попри наявність значного потенціалу, ці напрацювання не завжди доводяться до відома самих підлітків, які найбільше потребують профілактичної інформації. Для підвищення ефективності профілактичної діяльності правоохоронним органам слід активніше здійснювати інформаційно-просвітницьку роботу серед дітей і молоді. Така діяльність має включати: роз'яснення типових віктимогенних ситуацій, інформування про можливі ризики, навчання алгоритмам безпечної поведінки та відпрацювання практичних дій у разі потрапляння в небезпечні обставини. Злагоджена взаємодія поліції, школи та громади сприятиме формуванню у неповнолітніх навичок самозахисту та відповідальної поведінки [54, с. 108].

Важливу роль у профілактиці злочинності серед неповнолітніх відіграють психологічні заходи впливу, спрямовані на формування довіри, активної позиції та правової свідомості дітей і підлітків:

1. Формування довіри до правоохоронних органів. Часто діти, які стали жертвами злочинних дій, не звертаються по допомогу – ні до батьків, ні до поліції. Це зумовлено страхом помсти, недовірою до правоохоронців, сумнівами у їхній здатності забезпечити безпеку або психологічною замкненістю. Виховання з раннього віку позитивного ставлення до представників закону, розуміння їхніх функцій і готовності допомогти сприятиме зменшенню кількості латентних (прихованих) злочинів і дозволить оперативніше надавати допомогу постраждалим.

2. Розвиток профілактичної активності особистості. Важливо навчати підлітків розуміти власні права та вміти захищати себе у межах закону. Зокрема, ознайомлення неповнолітніх із поняттям необхідної оборони та її правовим значенням сприяє формуванню впевненості, відповідальності та готовності діяти в небезпечних ситуаціях без порушення норм права.

3. Підвищення рівня поінформованості. Не менш важливо систематично роз'яснювати дітям наслідки протиправної поведінки, демонструвати приклади ефективної боротьби зі злочинністю, успішні історії захисту прав постраждалих. Це можна реалізовувати через освітні програми, соціальні кампанії, тематичні телесюжети чи зустрічі з представниками поліції. Такі заходи допомагають знизити рівень віктимності та зміцнюють правову культуру неповнолітніх [40, с. 34].

На становлення особистості неповнолітнього найбільший вплив традиційно мають сім'я, школа та найближче соціальне оточення. Водночас у сучасному суспільстві дедалі більшої ваги набуває інформаційний фактор. Особливу увагу слід приділити впливу засобів масової інформації на формування поведінки підлітків, зокрема їхніх правових і моральних орієнтирів.

Сьогодні головним джерелом інформації для більшості дітей і молоді є Інтернет, який забезпечує швидкий і необмежений доступ до різноманітного контенту. Проте така відкритість інформаційного простору має і негативний бік – значна частина контенту містить агресію, насильство, пропаганду

ризикованих або девіантних форм поведінки, що може сприяти формуванню як протиправних, так і віктимних установок у неповнолітніх. Тому особливо важливим є розвиток інформаційної грамотності та критичного мислення дітей, щоб вони могли усвідомлено сприймати та фільтрувати отримувану інформацію.

Загалом, створення дієвої системи віктимологічної профілактики злочинності серед неповнолітніх є важливим кроком у розв'язанні багатьох соціальних проблем. Така система сприятиме зниженню рівня злочинності та повторних правопорушень, а також формуванню у підлітків безпечних моделей поведінки. Для цього необхідно забезпечити комплексний підхід до захисту дітей від злочинних посягань, передбачити чіткі правові механізми та нормативну базу, що регулює профілактичну діяльність у цій сфері.

Вплив на неповнолітніх має враховувати їхні вікові, психологічні та соціальні особливості, адже саме вони визначають різну поведінкову реакцію на стресові чи ризиковані ситуації. Ефективність профілактичної роботи безпосередньо залежить від активної участі основних соціальних інститутів – сім'ї та школи, які відіграють ключову роль у формуванні моральних цінностей, правової свідомості та відповідальної поведінки дитини [40, с. 35].

До основних заходів, яких мають дотримуватися батьки та педагоги для зменшення рівня віктимності серед дітей, належать такі: забезпечення гармонійного розвитку дитини з метою своєчасного виявлення можливих психологічних чи фізичних відхилень; організація повноцінного виховання, що включає моральне, етичне та статеве формування; розвиток культури спілкування та емоційного інтелекту; навчання навичкам безпечної поведінки у складних або потенційно небезпечних ситуаціях; а також формування базових правових знань і розуміння особистої відповідальності за власні дії.

Віктимологічна профілактика серед неповнолітніх має реалізовуватися у кількох ключових напрямках:

- підвищення правової обізнаності через ознайомлення дітей і підлітків із їхніми основними правами та обов'язками, пояснення понять кримінального

права (необхідна оборона, крайня необхідність, затримання злочинця тощо). особливу роль у цьому відіграє правове виховання, адже багато правопорушень стаються через недостатнє розуміння власних прав та меж дозволеної поведінки.

- усвідомлення ролі потерпілого у виникненні віктимних ситуацій, тобто роз'яснення дітям, як певна необережна чи провокативна поведінка може сприяти вчиненню злочину щодо них.

- інформаційно-просвітницька діяльність – виступи фахівців (психологів, юристів, педагогів) у школах, на телебаченні, у соціальних мережах із практичними порадами, як убезпечити себе від злочинних посягань.

- регулярне інформування громадськості про криміногенну ситуацію в регіоні з метою запобігання можливим правопорушенням.

- попередження негативного впливу неформальних підліткових груп шляхом висвітлення їх антисоціальної діяльності та популяризації здорових, безпечних альтернатив – гуртків, спортивних секцій, волонтерських ініціатив.

- формування усвідомленої батьківської відповідальності, наголошення на тому, що поведінка дорослих є прикладом для дитини, а найефективнішим засобом профілактики віктимності є позитивна модель поведінки в сім'ї [78, с. 216].

Важливою складовою профілактики злочинів, учинених щодо неповнолітніх, є просвітницька робота з батьками, адже саме вони найкраще знають особливості своїх дітей, їхні сильні та слабкі сторони, і можуть здійснювати найбільш ефективний виховний вплив.

Суттєвого значення набуває також навчання дітей умінню розпізнавати потенційно небезпечних осіб за зовнішніми ознаками, поведінкою чи манерою спілкування. Підлітки повинні вміти визначати людей у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, адже така поведінка часто супроводжується агресивністю, імпульсивністю, зниженим самоконтролем і підвищеною

фізичною активністю. Формування цих навичок сприяє розвитку обережності, відповідальності та вмінню уникати ризикованих ситуацій.

Для підвищення особистої безпеки та запобігання можливим злочинним посяганням неповнолітні повинні володіти навичками розпізнавання брехні та нещирості як у мовленні, так і в невербальній поведінці співрозмовника. Це допоможе своєчасно ідентифікувати потенційно небезпечних осіб і уникнути ризикованих ситуацій.

Основні ознаки, за якими можна визначити нещирість, проявляються у мовленні:

- Компетентність і поінформованість. Людина, яка говорить неправду, зазвичай обмежена у знаннях, часто використовує емоційні узагальнення, фантазії або посиляється на вигадані ситуації з фільмів чи книг.

- Мовна характеристика. Нечесні повідомлення часто перенасичені складними словами або термінами, що не відповідають рівню мовця; створюється враження, ніби він говорить «не своїми словами».

- Унікальність висловлювань. Такі розповіді зазвичай виглядають шаблонними, позбавленими деталей і конкретики, через що можуть здаватися запозиченими або повтореними.

- Емоційна насиченість. Брехливі висловлювання часто позбавлені справжніх емоцій, хоча іноді емоційність може бути інсценованою. Переконливість у таких випадках досягається не щирістю, а посиленням на «авторитетні джерела» чи інших людей.

- Невідповідність у висловлюваннях. У щирих повідомленнях допускаються дрібні неточності, тоді як неправдиві зазвичай надмірно узгоджені або навпаки – повністю відірвані від реальності.

- Рольова позиція. Людина, що обманює, частіше говорить від імені інших («усі так кажуть», «так роблять усі»), намагаючись створити ілюзію об'єктивності або завоювати довіру співрозмовника [40, с. 36].

Розвиток таких аналітичних і комунікативних умінь є важливою складовою профілактики віктимної поведінки серед неповнолітніх.

Віктимологічна профілактика тісно пов'язана з правовим вихованням, яке відіграє ключову роль у формуванні правосвідомості та відповідальної поведінки неповнолітніх. Саме воно сприяє розвитку здатності правильно оцінювати власні вчинки й дії інших людей, а також обирати адекватні моделі поведінки у складних або небезпечних життєвих ситуаціях, коли існує ризик стати жертвою правопорушення.

Процес правового виховання має враховувати вікові та психологічні особливості підлітків, а також типові ситуації, у яких вони можуть проявляти підвищену вразливість до віктимних впливів. Особливу увагу слід приділяти міжособистісним взаєминам у підліткових колективах, неформальному спілкуванню з дорослими та вибору конструктивних способів реагування на антисоціальну поведінку оточення. Такий підхід допоможе неповнолітнім не лише орієнтуватися у правових нормах, а й активно застосовувати їх на практиці для власного захисту та запобігання ризику віктимізації.

Усю систему заходів віктимологічної профілактики можна умовно поділити на три взаємопов'язані підсистеми: загально-соціальну, спеціально-кримінологічну та індивідуальну (яка реалізується в межах перших двох напрямів).

Загальна віктимологічна профілактика передбачає виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню злочинів, коли вони пов'язані з особистісними рисами або поведінкою потенційних потерпілих. Основними її завданнями є усунення цих чинників, а також зменшення рівня особистої віктимності серед неповнолітніх шляхом організації спеціальних профілактичних заходів, спрямованих на підвищення обізнаності, формування безпечної поведінки та зміцнення психологічної стійкості.

Спеціально-кримінологічна профілактика злочинів передбачає здійснення цілеспрямованих заходів, спрямованих на усунення або нейтралізацію причин і умов, що сприяють вчиненню правопорушень, а також на зменшення рівня особистої віктимності.

Основними напрямами її реалізації є:

- зниження індивідуальної віктимності шляхом проведення профілактичної роботи з конкретними особами, схильними до ризикованої чи віктимної поведінки;

- запобігання повторній віктимізації через індивідуальну допомогу потерпілим, виявлення й корекцію тих рис або моделей поведінки, які можуть знову поставити їх у небезпечні ситуації [37, с. 79].

Таким чином, спеціально-кримінологічна профілактика спрямована на адресну роботу з особами, що мають підвищену вразливість до злочинних посягань, та створення умов, які унеможливають повторення подібних випадків у майбутньому.

Індивідуальна віктимологічна профілактика має бути спрямована не лише на самих потенційних жертв, а й на їхнє найближче соціальне оточення – родину, друзів, освітнє середовище та мікросоціум загалом. Її сутність полягає не просто у впливі одного суб'єкта на іншого, а у створенні взаємодії, що стимулює позитивні зміни в поведінці неповнолітнього. Такий підхід передбачає цілеспрямовану корекцію установок, звичок і моделей реагування, які можуть спричиняти ризик потрапляння у віктимні ситуації.

Заходи індивідуальної профілактики поділяються на два основні типи:

- переконання – формування у підлітків свідомого розуміння безпечної поведінки, розвиток моральних орієнтирів і відповідальності за власні дії;
- допомога – психологічна підтримка, корекція емоційних станів, сприяння подоланню стресових ситуацій.

Особливої уваги потребує посилення контролю та супроводу неповнолітніх з боку родини, педагогів і психологів, зокрема у сфері дозвілля, де найчастіше проявляються ризикові або віктимні форми поведінки. Організація змістовного відпочинку, розвиток комунікативних навичок і наслідування позитивних моделей поведінки є ключовими чинниками профілактики віктимності серед підлітків.

Питання захисту неповнолітніх від злочинних посягань потребує всебічного вивчення – як у правовому та кримінологічному, так і в соціально-

психологічному та організаційно-тактичному аспектах. Нині профілактична робота у цій сфері здебільшого зводиться до реагування на вже скоєні злочини, а не до їх попередження. Такий підхід призводить до повторюваності правопорушень, тоді як глибинні причини та умови, що сприяють злочинним діям, часто залишаються поза увагою правоохоронних органів.

До важливих віктимологічних заходів профілактики належить також вилучення дітей із неблагополучних сімей, де вони зазнають насильства або негативного впливу дорослих. У подібних випадках можуть застосовуватись радикальні заходи – аж до позбавлення батьківських прав та подальшого влаштування дитини в безпечне середовище (інтернат, прийомну сім'ю або до родичів). Водночас важливо забезпечити індивідуальний підхід до підлітків, які мають схильність до ризикованої або девіантної поведінки. У таких випадках позитивний виховний вплив із боку психологів, педагогів чи працівників ювенальної поліції здатний скоригувати поведінку неповнолітнього, допомогти йому адаптуватися до соціуму та запобігти повторним проявам віктимності [47, с. 148].

Теорія і практика спеціально-кримінологічного впливу охоплюють розробку й застосування методів, спрямованих на нейтралізацію чинників і процесів, які породжують або посилюють криміногенний потенціал суспільства, а також на недопущення реалізації злочинних намірів на різних етапах – від формування кримінальної мотивації до підготовки та замаху. Це комплексна дисципліна, яка поєднує кримінологічні знання з надбаннями суміжних галузей (соціології, психології, педагогіки, економіки, антропології, статистики тощо) з метою створення науково обґрунтованих механізмів протидії злочинності.

Таким чином, спеціально-кримінологічне запобігання – не довільний набір заходів, а системний комплекс практично необхідних і реалізованих дій, спрямованих на попередження потенційних злочинів на різних стадіях їхнього виникнення. Воно реалізується на макро-, мезо- і мікрорівнях і має за мету не лише недопущення окремих правопорушень окремими особами, а й усунення

тих суспільних явищ і процесів, що формують певну структуру криміногенного потенціалу. Отже, завдання спеціально-кримінологічного запобігання – це як попередження та корекція детермінантів злочинної поведінки, так і оперативне реагування на її зародження та розвиток.

Практичні рекомендації щодо запобігання віктимній поведінці зазвичай подаються у вигляді порад для типових життєвих ситуацій, проте часто обмежуються лише попередженням злочинних дій без врахування ролі самої жертви. У межах просвітницької та профілактичної роботи з неповнолітніми доцільно формувати розуміння стандартних віктимогенних ситуацій, обговорювати шляхи їх уникнення та розробляти алгоритми безпечної поведінки, якщо підліток потрапляє у подібні обставини.

Віктимологічну профілактику щодо неповнолітніх варто поділяти на первинну та вторинну.

- первинна профілактика проводиться на докримінальному етапі й має на меті попередження ризикової або провокуючої поведінки. Вона включає ознайомлення підлітків із основами віктимології, формування знань про безпечне спілкування, розпізнавання маніпуляцій і способів уникнення насильства.

- вторинна профілактика спрямована на осіб, які вже пережили віктимну ситуацію. у цьому випадку важливо не лише зменшити наслідки психологічної травми, а й запобігти повторенню віктимної поведінки. це досягається через аналіз причин події, опрацювання моделей реагування, розвиток навичок самозахисту та підтримку процесу психологічної реабілітації потерпілих [31, с. 133].

Первинна профілактика віктимної поведінки здійснюється насамперед у сім'ї та дитячих колективах, де закладаються основи безпечної поведінки. Її реалізація передбачає навчання дітей правовим нормам, розвиток умінь адекватно діяти в нестандартних або потенційно небезпечних ситуаціях (зокрема віктимологічних), а також формування культури спілкування, емпатії та взаємоповаги.

Вторинна профілактика проводиться в межах діяльності психолого-педагогічних і корекційних центрів і спрямована на неповнолітніх, які вже мають досвід віктимної поведінки або стали жертвами протиправних дій. Особливу увагу приділяють дітям, що неодноразово потрапляли у небезпечні ситуації, не усвідомлюють рівень ризику чи навіть несвідомо провокують агресивну поведінку з боку інших. У роботі з ними важливо допомогти сформувати навички усвідомлення загроз, навчити розпізнавати небезпеку та реагувати на неї безпечно й конструктивно [31, с. 131].

Важливе місце у системі профілактики віктимної поведінки посідають заклади освіти, оскільки саме в процесі навчання діти та підлітки засвоюють основні норми безпечної поведінки та формують уміння уникати ризикованих ситуацій. Як зазначає О.В. Чепка, доцільним є впровадження спеціальних програм із віктимологічного виховання навіть у дошкільних закладах, що сприятиме ранньому формуванню відповідального ставлення до власної безпеки [71, с. 231]. Водночас ефективність таких заходів можлива лише за умови належної підготовки педагогічних кадрів, тому до програм педагогічних університетів доцільно включити курс із основ віктимологічних знань.

Багатосуб'єктність системи профілактики злочинності вимагає узгодженої взаємодії між усіма інституціями, що беруть участь у запобіганні правопорушенням. Їхня координація та нормативна взаємодія забезпечують цілісність системи впливу, спрямованої на зниження рівня віктимності неповнолітніх та підвищення ефективності превентивних заходів.

Отже, можна зробити висновок, що віктимологічне запобігання злочинності охоплює ті самі основні напрями, що й загальна система профілактики правопорушень, а саме: загальносоціальне, спеціально-віктимологічне та індивідуальне запобігання. Кожен із цих рівнів має власну специфіку, цілі та методи впливу, які у сукупності формують ефективну систему протидії злочинності, орієнтовану на зменшення рівня віктимності та підвищення безпеки громадян.

Загальносоціальні заходи передбачають створення сприятливих соціальних умов і зміцнення морально-правових цінностей у суспільстві; спеціально-віктимологічні спрямовані на виявлення та нейтралізацію чинників, що сприяють формуванню віктимної поведінки; індивідуальні ж – на корекцію особистісних рис і поведінкових моделей конкретних осіб, схильних до ризику стати жертвами. Таким чином, ефективність віктимологічного запобігання залежить від комплексного підходу, який поєднує профілактичну, освітню та психокорекційну діяльність, спрямовану на зниження рівня віктимізації серед неповнолітніх і населення загалом.

Висновки до третього розділу

Проведене дослідження підтвердило актуальність проблеми віктимної поведінки серед неповнолітніх і довело необхідність цілеспрямованого психокорекційного впливу для її подолання. Результати констатувального етапу засвідчили, що значна частина підлітків має схильність до емоційної нестійкості, низької самооцінки, труднощів у контролі емоцій і побудові безпечних соціальних відносин. Це визначило потребу у створенні спеціальної психокорекційної програми, спрямованої на формування здорової самооцінки, розвиток емоційної саморегуляції та зниження проявів віктимної поведінки.

Розроблена програма, що включала 10 тематичних занять групової форми, забезпечила поступове опрацювання ключових аспектів віктимності – від самопізнання та емоційного усвідомлення до формування впевненості, асертивності, навичок контролю агресії та встановлення особистих меж. Зміст занять сприяв розвитку емпатії, комунікативних умінь, здатності до співпраці та самопідтримки.

Результати повторного психодіагностичного обстеження засвідчили високу ефективність програми. Після її реалізації спостерігалось суттєве зниження рівня віктимності, агресивності, імпульсивності та ризикованої поведінки серед учасників. Водночас підвищилися показники емоційної

стабільності, самоконтролю, соціальної відповідальності й упевненості у собі. Підлітки почали краще усвідомлювати власні емоції, демонструвати конструктивні способи розв'язання конфліктів і відповідальніше ставитися до власної безпеки.

Отримані результати підтвердили, що систематична психокорекційна робота, яка поєднує психологічний, педагогічний і соціальний підходи, є ефективним засобом зниження віктимної поведінки та зміцнення психологічної стійкості неповнолітніх. Програма сприяла гармонізації внутрішнього стану, покращенню міжособистісних відносин, формуванню позитивного образу «Я» та відповідального ставлення до життя.

Таким чином, впроваджена психокорекційна програма може бути рекомендована для широкого використання в практиці шкільних і соціально-психологічних служб як дієвий інструмент профілактики віктимної поведінки, розвитку емоційної культури, самоповаги та соціальної адаптації підлітків. Реалізація подібних програм сприятиме формуванню покоління молоді з високим рівнем психологічної стійкості, здатної до безпечної та відповідальної взаємодії із соціальним середовищем.

ВИСНОВКИ

У процесі виконання дослідження було успішно реалізовано поставлену мету та виконано всі заплановані завдання. Узагальнення результатів теоретичного аналізу й емпіричного етапу дозволяє сформулювати ключові висновки, що відображають основні підсумки проведеної роботи.

1. У ході дослідження було розкрито сутність, психологічні особливості та ознаки віктимності. Отже, віктимність можна визначити як схильність людини ставати жертвою злочину або негативного впливу, що проявляється як у широкому, так і у вузькому значенні. У широкому сенсі кожна людина є потенційно віктимною, оскільки існує в соціальному середовищі, де злочинність є частиною реальності. Віктимність неповнолітніх має свою специфіку: вона зумовлюється не лише зовнішніми соціальними обставинами, а й віковими, психологічними, емоційними та поведінковими особливостями самої особи. З огляду на це важливо враховувати роль жертви у механізмі злочину, адже поведінка неповнолітнього може як сприяти вчиненню злочину, так і запобігати йому.

2. Було досліджено сучасні підходи до вивчення віктимної поведінки неповнолітніх. Сучасні підходи до вивчення віктимної поведінки неповнолітніх ґрунтуються на комплексному аналізі психологічних і соціальних чинників, які формують підвищену віктимність. Дослідники відзначають, що віктимна поведінка — це не лише наслідок зовнішніх впливів, а й результат внутрішніх установок, самооцінки та попереднього досвіду особистості. Особливу роль відіграють сімейне виховання, стиль спілкування батьків, рівень соціалізації, а також стан емоційно-вольової сфери дитини. Вивчення цих аспектів дозволяє створювати психологічні моделі профілактики, спрямовані на своєчасне виявлення підлітків із високим ризиком віктимної поведінки.

3. Було розглянуто фактори ризику та причини формування віктимної поведінки у неповнолітніх. Фактори ризику та причини формування віктимної

поведінки неповнолітніх охоплюють як індивідуальні, так і соціальні складові: низьку самооцінку, тривожність, довірливість, недостатній життєвий досвід, сімейні конфлікти, насильство, соціальну дезадаптацію. Соціально-економічна нестабільність, відсутність якісного дозвілля, вплив засобів масової інформації та асоціального оточення також підсилюють віктимізаційні ризики. Таким чином, розуміння психологічних механізмів і зовнішніх факторів віктимності є основою для формування комплексних програм профілактики та психокорекції, спрямованих на зменшення рівня віктимізації серед неповнолітніх і зміцнення їх психологічної стійкості.

4. У ході роботи було експериментально досліджено особливості проявів віктимної поведінки неповнолітніх, що дало змогу виявити характерні риси та чинники, які зумовлюють схильність до потрапляння у ризикові або травматичні ситуації. Дослідження, проведене серед 24 підлітків віком від 14 до 18 років на базі Відділу психологічної підтримки та Відділу ювенальної превенції ГУНП у Миколаївській області, за допомогою комплексу методик «Схильність до віктимної поведінки» О.О. Андроннікової, «Ситуація булінгу у школі» В.Р. Петросянц та «Самооцінка схильності до екстремально-ризикованої поведінки» М. Цукермана, показало наявність у більшості респондентів помірних або підвищених проявів віктимності, емоційної вразливості, низької саморегуляції та труднощів у побудові безпечних міжособистісних відносин.

5. На основі отриманих даних вдалось розробити та впровадити програму психокорекційної роботи з неповнолітніми, які мають прояви віктимної поведінки. Програма складалася з 10 тематичних занять, спрямованих на розвиток емоційної саморегуляції, підвищення самооцінки, формування асертивності, контроль агресії, розпізнавання небезпечних ситуацій і вміння захищати власні межі. Вона забезпечила поступове формування у підлітків більш стабільного емоційного стану, позитивного самосприйняття та відповідального ставлення до власної поведінки.

6. Було перевірено результативність впровадженої психокорекційної програми і результати повторного психодіагностичного обстеження підтвердили її високу ефективність. У більшості учасників зафіксовано зниження рівня віктимності, імпульсивності та агресивності, підвищення самоконтролю, емоційної стабільності, соціальної відповідальності й упевненості у собі. Підлітки почали краще усвідомлювати власні емоції, опанували конструктивні способи розв'язання конфліктів та продемонстрували здатність до безпечної соціальної взаємодії.

За результатами проведеної роботи були розроблені рекомендації щодо профілактики віктимної поведінки у неповнолітніх, адресовані практичним психологам, педагогам, соціальним працівникам і батькам. Реалізація таких рекомендацій сприятиме підвищенню психологічної стійкості підлітків, формуванню навичок емоційної саморегуляції, відповідального ставлення до власної безпеки та зниженню ризику повторного потрапляння у віктимні ситуації.

Таким чином, результати дослідження доводять, що комплексна психокорекційна робота є ефективним інструментом профілактики віктимної поведінки, гармонізації особистісного розвитку та соціальної адаптації неповнолітніх.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеева Ю.А., Артемчук О. Г., Шишова О. М. Психодіагностика дітей та підлітків (Для психодіагностичної практики студентів) Навчально-методичний посібник. К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. 108 с.
2. Андріяшевська М. С. Індивідуальна віктимологічна профілактика поведінки неповнолітніх, які стали жертвами злочинних посягань. *Право.ua*. 2017. № 1. С. 196–203.
3. Андріяшевська М. С. Особливості віктимологічної детермінації злочинності щодо неповнолітніх в Україні. *Верховенство права: міжнародний науковий журнал*. 2018. № 1. С. 131–137.
4. Антонова А. В. Психодіагностика ризику булінгу в школі. *Психологічні науки*. 2019. № 2. С. 3-35.
5. Бантишева О.О. Схильність осіб юнацького віку до певних видів віктимної поведінки залежно від їхньої майбутньої професії: емпіричне дослідження. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*. Том 31 (70) № 4 2020. С. 171-176
6. Бантишева О.О. Особливості схильності осіб юнацького віку до віктимної поведінки залежно від майбутньої професії. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2016. № 11. С. 7–12.
7. Берднік І.В., Беребенець К.А. Особливості віктимності неповнолітніх та шляхи запобігання їй. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. Розділ 7. Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право. С. 157-163. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/bfd223d5-fcab-432b-b850-9542cd433a24/content>
8. Бовть О.Б. Віктимна поведінка як психологічна проблема. К.: АКЛ, 2004. С. 14-22.

9. Бовть О. Б. Про дослідження віктимної поведінки молоді у морально-правовому вимірі. *Вісник Нац. ун-ту оборони України : збірник наукових праць*. 2012. Вип. 1 (26). С. 131–138.
10. Бурдін В. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні. К.: Атіка, 2004. 240 с.
11. Вакуліч Т. М. Психологія віктимної поведінки. Київ : Наук.світ, 2009. 152 с.
12. Вдовіченко О. Порівняння схильності до ризику в підлітковому та юнацькому віці. *Збірник наукових праць РДГУ. Психологія: реальність і перспективи*. Випуск 16, 2021. С. 47-55.
13. Веселуха В. Значення віктимологічної профілактики в системі запобігання злочинності. *Право України*. 2009. № 10. С. 67-70.
14. Віктимологія: навч. посібник / за ред. В.В. Голіни і Б.М. Головкина. Харків: Право, 2017. 308 с.
15. Віктимологія та агресологія: навчальний посібник / за ред. Н.Ю. Воляннюк, Г.В.Ложкіна. Київ, 2010.256 с.
16. Віктимність як предмет психологічного аналізу / Н.Ю. Воляннюк та ін. *Вісник післядипломної освіти*. 2009. Вип. 11 (2). С. 62–70.
17. Гарькавець С. О. Віктимологія : [навч. посібник]. Луганськ : Вид-во СЛУ ім. В. Даля, 2006. 116 с.
18. Гарькавець С. О. Психологія підліткової віктимності : [монографія]. Луганськ : вид-во «Ноулідж», 2013. 175 с.
19. Гарькавець С. О. Проблема віктимності особистості та її психологічні класифікації. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2019. № 2. С. 79-90.
20. Гарькавець С. О. Психологічні основи віктимології. Навчально-методичний посібник. Київ: Вид-во СЛУ ім. В. Даля, 2023.170 с.
21. Голіна В. Соціальні та психологічні чинники кримінологічної віктимізації в Україні. *Вісн. акад. прав. наук України*. 2007. №3 (50). С. 185-193
22. Голіна В.В. Соціальні та психологічні чинники віктимізації /

Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження) / кол. авт.; за заг. ред. Ю.В. Бауліна і В.І.Борисова. Х. : Кроссруд, 2008. 570 с.

23. Головкін Б. М. Віктимність як основна категорія віктимології. *Журнал східноєвропейського права*. 2015. Вип. 20. С. 6–13. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2015/10/golovkin_20.pdf

24. Гура С.О. Психологічні особливості віктимної поведінки молодих людей. *Збірник наукових праць «Проблеми екстремальної та кризової психології»*. 2017. Вип. 21. С. 34-44.

25. Давиденко В. Л. Віктимологія як галузь кримінологічної науки. *Європейські перспективи: наук. Журнал*. 2014. № 8. С. 118-121. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/evpe_2014_8_22

26. Даньшин І.М., Голіна В.В., Кальман О.Г., Лисодєд О. В. Кримінологія: Загальна та Особлива частини : Підручник для студ. юрид. спец. вищих навч. закл. / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого / І.М. Даньшин (ред.), Х. : Право, 2013. 352 с.

27. Джужа О.М. Віктимологія на захисті прав і законних інтересів жертви злочину. *Право України*. 2012. №2. С. 133–138.

28. Звіт про окремі показники діяльності підрозділів КМСД за період з 01.01.2015 по 31.01.2017. URL: <https://www.slideshare.net/krapzen/29062010-279>

29. Зотова Г. В. Визначення поняття, типів та структури віктимної поведінки в психології. *Особистість, суспільство, закон: психологічні проблеми та шляхи їх розв'язання*. Харків, 2017. С. 101-103. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/30_03_2017/pdf/42.pdf

30. Кальченко Т.Л. Боротьба зі злочинністю неповнолітніх – запорука злагоди в нашій державі. *Актуальні проблеми юридичних наук у дослідженнях вчених: Науково-практичний збірник*. К., 2009. № 2. С.33-36.

31. Книш О. Правові аспекти віктимологічної профілактики насильницької злочинності неповнолітніх. *Підприємництво, господарство і право*, 2008. № 8. С.131– 134.

32. Коваленко Л. А. Віктимність як психологічна категорія. *Особистість, суспільство, закон: психологічні проблеми та шляхи їх розв'язання*. Харків, 2017. С. 105-107. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/30_03_2017/pdf/44.pdf
33. Козерацька О. А. Судово-психіатрична оцінка віктимної поведінки потерпілих внаслідок сексуального насильства. *Scientific Journal «ScienceRise: Medical Science»*. № 7(15). 2017. С. 45-51.
34. Корягіна А.М. Докримінальні відносини жертви і злочинця. *Питання боротьби зі злочинністю*. Вип.16. Зб.наук.праць. Х. : Кроссруд, 2008. С. 246–252.
35. Красносельська Л.С. Віктимність неповнолітніх: сутність, значення, профілактика. *Злочинність як суспільна проблема та шляхи її вирішення в Україні*. Харків: Право, 2016. С. 175–177.
36. Кримінологічна віктимологія : навч. посіб. / Є.М. Моїсєєв, О.М. Джужа, В.В. Василевич та ін.; за заг. ред. проф. О.М. Джужи. К. : Атіка, 2006. 498 с.
37. Кримінологія і профілактика злочинів : Курс лекцій (Особлива частина) / Александров Ю.А., Гаврилишин А.П., Гринчак В.М., Джужа О.М., Лихолоб В.Г. К., 2000. 201 с.
38. Кришталь А. О. Психологія віктимної поведінки: курс лекцій. Черкаси: ЧПБ, 2024. 160 с.
39. Левицька Л. Віктимність неповнолітніх як чинник детермінації насильницьких злочинів. *Підприємництво, господарство і право*. 2004. № 2. С. 95-99.
40. Литвинов О.М. Віктимізація в структурі механізму протидії злочинності *Право і безпека*. 2010. № 4. С. 34-38.
41. Лукаш А.С. Питання віктимологічного попередження зґвалтувань. *Питання боротьби зі злочинністю*. Вип. 12. Х. : Кроссруд, 2006. С. 232– 243.
42. Марисюк К. Б. Типи жертв злочинів. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2015. № 824. С. 445–446.

43. Міщик Т.О. Особливості віктимної поведінки неповнолітніх із неблагополучних сімей. *Право і безпека*. 2015. № 3 (58). С. 142–146.
44. Мойсеєва О. Віктимність неповнолітніх як психолого-правова проблема. *Право України*. 2010. № 7. С. 99-104.
45. Моїсєєв Е.М., Джужа О.М. Проблеми кримінальної віктимології (кримінологічний, психологічний та пенітенціарний аспекти). К. : НТВ «Правник», НАВСУ, 1998. 126 с.
46. Назаревич І.Р. Психологічні особливості віктимної поведінки студентської молоді: кваліфікаційна робота на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти. Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка, 2024. 123 с.: URL: https://reposit.nupp.edu.ua/bitstream/17219/1/Назаревич_Магістерська.pdf
47. Назимко Є.С., Андріяшевська М.С. Система та значення функцій ювенальної віктимології. *Правовий часопис Донбасу*. 2018. № 1. С. 146–152.
48. Назимко Є.С., Андріяшевська М.С., Тіточка Т.І. Ювенальна віктимологія: теоретико-правова модель: монографія. Запоріжжя : Гельветика, 2021. 208 с.
49. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : підручник. Чернівці : Книги-XXI, 2010. 464 с.
50. Папуша В.В. Віктимні аспекти проблемної поведінки підлітків. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Психологічні науки*. 2010. Вип. 82. Том II. С. 119-121.
51. Папуша В. В. Віктимна поведінка підлітка: форми прояву та їх аналіз. *Наука і освіта*. 2016. № 11. С. 60–66.
52. Папуша В.В. Віктимність як предмет психологічного аналізу. *Вісник післядипломної освіти: зб. наук. праць / Ун-т менедж. освіти АПН України, Асоц. безперерв. освіти дорослих: голов. ред. В.В.Олійник; редкол.: О.Л.Ануфрієва [та ін.]. Вип.11. Ч.2. К.: Геопринт, 2009. С.62-70.*

53. Петрунько О., Паціора Г. Особливості віктимної поведінки молоді. *Вчені записки Університету «КРОК»*, №2(70), 2023. С. 159–165. URL: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2022-70-159-165>

54. Піщенко Г. Віктимологічні аспекти негативних соціальних явищ, пов'язаних зі злочинністю. *Право України*. 2006. № 5. С.107-110.

55. Пономарьова Т.І. Теоретико-прикладні засади становлення та розвитку ювенальної віктимології в Україні : монографія / за заг. ред. Є.С. Назимка. Одеса : Гельветика, 2022. 368 с.

56. Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження) / За заг. ред. Ю.В. Бауліна, В.І Борисова. Х.: Кроссруд, 2008. 364 с.

57. Рибачук В. М. Особливості прояву агресивної поведінки у підлітковому віці. *Педагогічний процес. Теорія і практика*. 2015. № 1-2. С. 4-13.

58. Ролінський В. Вікові, гендерні та індивідуальні особливості проявів насильства у поведінці неповнолітніх. *Педагогіка та психологія : збірник наукових праць*. Чернівці : Вид-тво Рута, 2005. Вип. 224. С. 15–17.

59. Сергеева К.В. Впровадження програм профілактики агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації дітей. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія: Педагогічні науки* / [гол. ред.: М.О. Носко]. Чернігів : ЧНПУ, 2016. Вип. 133. С. 190–194.

60. Сметаніна Н. В. Злочинність і віктимність: питання взаємозв'язку і захист прав потерпілих. Державна політика у сфері захисту прав потерпілих від кримінальних правопорушень в Україні : матеріали «круглого столу» в рамках VII Всеукр. фестивалю науки, 25 квітня 2013 р. : 20 років НАПрН України / НАПрН України, НДІ вивчення проблем злочинності, Всеукр. громад. орг. «Асоціація кримінального права». Х. : Право, 2013. С. 252–254.

61. Супрун М.О., Супрун, Д. М. Девіантна поведінка підлітків (соціально-педагогічний аспект). *Науковий вісник Інституту кримінальновиконавчої служби*. Київ : Чернігів «Обереги». № 3(7), 2016. С. 141-149.

62. Тарасюк А.Г. Віктимологічна профілактика розбійних нападів. Віктимологічна профілактика окремих видів злочинів : тези доповідей круглого столу. / ред. кол. О. М. Джу́жа, В. В. Васи́левич, Т.Л.Кальченко та ін. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2014. с.144-145.

63. Ткаля О.В., Ананьєва О.В. Щодо віктимності неповнолітніх. *Право і суспільство*. № 2. 2023. Т. 1. С. 242-249.

64. Ткаля О. В. Заходи щодо запобігання віктимності неповнолітніх. Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 18 травня 2018 р.) У 2-х т. Т. 2 / відп. ред. Г.О. Ульянова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 245-248.

65. Ткаля О. В. Причини та умови віктимності неповнолітніх. VII Юридичні могилянські читання : Всеукр. наук.- практ. конф. : програма та тези / ЧНУ ім. Петра Могили. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2021. С. 105-109. URL: https://chmnu.edu.ua/wp-content/uploads/VII_YUridichni_mogilyanski_chitannya_-_2021.pdf

66. Терпелюк В. Сутність соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки підлітків – учнів загальноосвітніх шкіл. *Педагогічний часопис Волині*. 2015. № 1. С. 80-84. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pchv_2015_1_17

67. Туляков В. Віктимологія (соціально та кримінологічні проблеми). Одеса: Юрид. літ., 2020. 336 с.

68. Хоржевська І.М., Тилінська О.М. Агресивна поведінка учнів старшої школи. *Габітус. Психологія особистості*. Випуск 30. 2021. С. 190-197.

69. Чаплук Я. В., Чуйко Г. В. Віктимність як соціально-психологічна проблема сучасності. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. ГС Костюка НАПН України*. 2016. № 10: С. 447-459.

70. Чебикін О., Вдовіченко О. Специфіка схильності до ризику у віковій кризовій періоді онтогенезу. *Science and Education*. Issue 2, 2020. С. 5-13. URL: https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2020/2_2020/1.pdf

71. Чепка О.В. Віктимологічна характеристика наркозалежних потерпілих від торгівлі людьми. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ України*. 2007. №1(32). Д. : Дніпропетр. держ. ун– т внутр. справ, 2007. С.230– 235.

72. Чечель Н. О. Щодо поняття віктимології, віктимності та віктимологічної ситуації. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики*: Матеріали 2– ї міжнар. наук.– практ. конф. м. Одеса 8 жовт. 2010 р.. О. : Б. в., 2010. т.Т. 1: Кримінальне, кримінально- виконавче право та кримінологія. С.343– 345.

73. Чуйко Г.В., Чапак Я.В., Комісарик М.І. Віктимність особистості як психологічна проблема. *Актуальні проблеми психології : збірник наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Т.11. Психологія особистості. Психологічна допомога особистості*. Вип.10. К. : Фенікс, 2014. С.447-459.

74. Цимбал Ю. Ю. Психологічні детермінанти формування «комплексу жертви». *Форум права*. 2012. № 1. С. 1050–1055.

75. Шевченко Л.О., Оберемко Ю.О. Особливості віктимності неповнолітніх. *Форум права*. 2014. № 4. С. 353-358. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7166963c-b67c-4427-9bf3-d1207e03afa8/content>

76. Шиліна А. А., Іванов М. С. Гендерні особливості статусно-рольової та поведінкової віктимності неповнолітніх. *Право і безпека*. 2016. № 4. С. 169-173. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2016_4_34

77. Шишко О. Я. Деякі особливості віктимної поведінки підлітків. *Соціальна робота в Україні : теорія і практика*. 2010. № 3. С. 41-48.

78. Юрченко О. Щодо питання віктимологічного запобігання злочинності неповнолітніх. *Вісник Академії правових наук України*. 2016. № 3. С. 214-219.

79. Zuckerman M. *Psychobiology of Personality*. New York: Cambridge University Press, 2005. 322 p.

80. Pyvovarchyk, Yu. Shchambura. Modern young people's perception on the role of teachers in bullying situations in school. *Innovative Solutions in Modern Science*. 8(35). 2019. Doi: 10.26886/2414-634X.8(35)2019.6

81. Shevchuk, O. P. Psychological Features of Victim Behavior of Modern Youth: Master's Qualification Thesis. Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Faculty of Social and Psychological Education, Department of Psychology. Uman, 2023. 71 p. Doi: <https://fspu.udpu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/12/Шевчук-О.П..pdf>

82. Wolhuter L., Olley N., Denham D. Victimology: Victimisation and Victims' Rights. N.Y.: Routledge-Cavendish, 2016. 320 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Методика «Схильність до віктимної поведінки» (автор О.О. Андроннікова)

Інструкція для досліджуваного.

Вам пропонується ряд тверджень, що стосуються особливостей вашого характеру, поведінки, вчинків, ставлення до людей та поглядів на життя. Якщо ви вважаєте, що твердження відповідає вам, оберіть варіант «так», у протилежному випадку – «ні». Свої відповіді необхідно зафіксувати у бланках. Правильних чи неправильних відповідей не існує – важливо відповідати чесно та точно. Не потрібно довго роздумувати над кожним твердженням: намагайтеся вибрати той варіант, який найбільше відповідає дійсності. Деякі питання можуть здатися особистими, але це не повинно вас бентежити, оскільки аналізуються не окремі відповіді, а загальна кількість відповідей певного типу. Ви можете бути впевнені, що результати дослідження використовуються виключно психологом-консультантом і не підлягають розголошенню.

Текст опитувальника.

1. Я вважаю, що в моєму житті неприємних подій відбувається більше, ніж в інших.
2. Якщо я потрапляю в неприємне становище, то мені краще за все не чинити опір і тримати язик за зубами.
3. Я охоче записався б добровольцем для участі в яких-небудь бойових діях.
4. Я ціную в людях обережність і обачність.
5. Навіть якщо б за небезпечну роботу добре заплатили, я не взявся б за її виконання.
6. Якщо мене образили, то я обов'язково повинен відплатити за це.
7. Якби інші люди не заважали мені, я домігся б набагато більшого.
8. У мене ніколи не було неприємностей з-за моєї поведінки, пов'язаного зі статевим життям.
9. Часом мені хочеться ламати речі, бити посуд.
10. У мене бували такі періоди, що тяглися дні, тижні або навіть місяці, коли я не міг ні за що взятися, так як не міг включитися в роботу.
11. Я не завжди кажу правду.
12. У більш ранньому віці мене виганяли зі школи за погану поведінку.
13. Іноді я переходжу вулицю там, де мені зручно, а не там, де належить.
14. Часом я так наполягаю на своєму, що оточуючі втрачають терпіння.
15. Інші мені здаються щасливішою за мене.
16. Думаю, що багато людей перебільшують свої нещастя, щоб домогтися співчуття і допомоги.
17. Думаю, мені сподобалася б робота, пов'язана із захистом слабких і знедолених.

18. Мене важко переконати.
19. Мені доводиться так багато піклуватися про близьких людей, що на турботу про себе часу часто не вистачає.
20. Я навряд чи досягну в своєму житті чогось дійсно стоїть.
21. Мені регулярно роблять боляче навколишні мене люди.
22. Я не серджуся, коли з мене сміються.
23. Я вважаю, що більшість людей здатні збрехати, якщо це в їхніх інтересах.
24. Я рідко роблю вчинки, про які потім сильно жалкую.
25. Я дуже рідко сварюся з членами моєї сім'ї.
26. Я не можу відкинути деякі умовності навіть заради отримання задоволення.
27. Велику частину часу в мене таке відчуття, неначе я зробив щось погане чи зле.
28. Велику частину часу я відчуваю себе щасливим.
29. Деякі люди так люблять командувати, що мені хочеться все зробити навпаки, навіть якщо я знаю, що вони мають рацію.
30. Якщо хтось порушує правила, я обурююсь.
31. Я ніколи не йшов на небезпечну справу заради сильних вражень.
32. Я отримую більше задоволення від гри або скачок, якщо не тримаю парі.
33. У школі мене ніколи не викликали до директора за бешкетництво.
34. Мої манери за столом у гостях більш гарні, ніж у себе вдома.
35. Я вважаю, що більшість людей заради вигоди швидше надійдуть нечесно, ніж упустять випадок.
36. Моя поведінка в значній мірі визначається правилами і звичками оточуючих мене людей.
37. Я віддаю перевагу рішення конфліктів без застосування сили.
38. Я буваю обурений і роздратований, коли доводиться визнати, що мене вміло провели.
39. Мені байдуже, що про мене говорять інші.
40. Якби в наш час проводилися бої гладіаторів, то я б неодмінно у них участь.
41. Я вмію відмовляти людям, які просять мене про послугу.
42. Мені важко підтримувати розмову з людьми, з якими я щойно познайомився.
43. Я не можу припинити ситуацію, навіть якщо відчуваю себе ніяково і напружено.
44. Терпіти біль всім на зло буває навіть приємно.
45. Людина повинна мати право випити стільки, скільки захоче.
46. Якщо я в дитинстві недобре поведився, то мене карали.
47. Я міг би виконувати роботу, пов'язану з доглядом за хворими або вмираючими.
48. Я завжди відразу помічаю, якщо ситуація стає небезпечною.

49. Я намітив собі життєву програму, засновану на почутті обов'язку і відповідальності, і намагаюся її виконувати.

50. Іноді я не поступаюся людям не тому, що справа дійсно важливе, а просто з принципу.

51. Вірне твердження, що якщо дітей не бити, то толку з них не вийде.

52. Мої батьки ніколи не карали мене фізично.

53. Якщо при покупці автомобіля мені доведеться вибирати між швидкістю і безпекою, то я виберу безпеку.

54. Мене частіше, ніж інших, обзивали у школі.

55. Люди справедливо обурюються, коли дізнаються, що злочинець залишився безкарним.

56. Коли я потрапляю в неприємну ситуацію, то сподіваюся тільки на свої сили.

57. Я впевнений, що того, хто робить злі вчинки, в майбутньому чекає кара.

58. Я можу спокійно ставитися до людей, вчинки яких я не схвалюю.

59. Я готовий пробачити грубість моєму партнерові, якщо у мене є надія, що це не повториться.

60. Безпечніше нікому не довіряти.

61. Буває, що я проводжу вечір в компанії малознайомих мені людей.

62. Я регулярно потрапляю в неприємні ситуації.

63. Іноді в мене такий настрій, що я готовий першим почати бійку.

64. Я іноді порушую закон або встановлені правила.

65. Я не ризикнув би стрибати з парашутом.

66. Більшості людей не подобається поступатися своїми інтересами заради інших.

67. Я легко втрачаю терпіння.

68. Тільки несподівані обставини і почуття небезпеки дозволяють мені по-справжньому проявити себе.

69. Мене дуже важко роздратувати.

70. Люди часто розчаровують мене.

71. У мене буває таке відчуття, що труднощів надто багато і немає сенсу намагатися їх подолати.

72. Мене важко розсердити.

73. Цілком можна обійти закон, якщо ви цим його, по суті, не порушуєте.

74. Я п'ю алкогольні напої помірно (або зовсім не п'ю).

75. Я часто зустрічав людей, заздрили моїм ідеям тільки тому, що вони прийшли в голову не їм першим.

76. Навіть якщо я злюся, то намагаюся не вдаватися до лайкам.

77. Мені більше подобається працювати з керівником, що дає строгі чіткі вказівки, ніж з керівником, що надає велику свободу.

78. Якщо хтось затіває цікаве, нехай і небезпечна справа, я його підтримаю.

79. Я рідко даю здачу, коли мене б'ють.

80. Якщо по відношенню до мене хтось надходить несправедливо, то я бажаю йому цього покарання.

81. Я вірю, що за зло можна відплатити добром, і дію відповідно з цим.

82. Кожна дитина знає, що добро має бути з кулаками.

83. Я вважаю за краще не спілкуватися з однолітками, тому що вони ображають мене.

84. Я ніколи не вступаю у вуличний конфлікт, щоб заступитися за того, кого ображають.

85. Шкідливий вплив алкоголю і тютюну на людину сильно перебільшують.

86. Собака, яка не слухається, заслуговує, щоб її вдарили.

Ключі для підрахунку первинних балів

1. Шкала соціальної бажаності відповідей.

5 (так), 11 (ні), 13 (ні), 25 (так), 34 (ні), 39 (ні), 58 (так), 64 (ні), 76 (ні).

2. Шкала схильності до агресивної віктимної поведінки (агресивний тип потерпілого).

6 (так), 9 (так), 14 (так), 25 (ні), 26 (ні), 29 (так), 33 (ні), 34 (ні), 37 (ні), 45 (так), 50 (так), 51 (так), 55 (ні), 57 (ні), 58 (ні), 60 (так), 63 (так), 67 (так), 69 (ні), 72 (ні), 73 (так), 74 (ні), 79 (ні), 80 (так), 81 (ні), 82 (так), 86 (так).

3. Шкала схильності до саморуйнівної поведінки (активний тип потерпілого).

3 (так), 4 (ні), 5 (ні), 13 (так), 23 (так), 24 (ні), 26 (ні), 27 (так), 28 (ні), 31 (ні), 32 (так), 33 (ні), 35 (так), 40 (так), 53 (ні), 62 (так), 65 (ні), 68 (так), 74 (ні), 76 (так), 78 (так).

4. Шкала схильності до гіперсоціальної поведінки (ініціативний тип потерпілого).

11 (ні), 13 (ні), 17 (так), 19 (так), 30 (так), 34 (ні), 39 (ні), 47 (так), 49 (так), 55 (так), 58 (так), 64 (так), 66 (ні), 84 (ні).

5. Шкала схильності до залежної і безпорадної поведінки (пасивний тип потерпілого).

1 (так), 2 (так), 5 (так), 16 (так), 18 (ні), 20 (так), 21 (так), 22 (ні), 36 (так), 41 (ні), 43 (так), 44 (так), 46 (так), 54 (так), 59 (так), 71 (так), 75 (так), 77 (так), 83 (так).

6. Шкала схильності до некритичної поведінки (некритичний тип потерпілого).

8 (ні), 9 (так), 10 (так), 15 (так), 16 (так), 31 (ні), 32 (так), 33 (ні), 38 (так), 40 (так), 42 (ні), 45 (так), 48 (ні), 56 (так), 61 (так), 65 (ні), 70 (так), 74 (ні), 85 (так).

7. Шкала реалізованої віктимності. 8 (ні), 19 (так), 25 (ні), 27 (так), 28 (ні), 33 (ні), 38 (так), 43 (так), 44 (так), 46 (так), 51 (так), 52 (ні), 54 (так), 59 (так), 62 (так), 74 (ні), 76 (так), 83 (так).

Хід роботи

Дослідження може проводитися як індивідуально, так і з групою учасників. У разі групового дослідження кожен учасник повинен мати власний бланк та опитувальник з інструкцією. Розташування піддослідних повинно

забезпечувати комфортну роботу без перешкод один одному. Психолог коротко пояснює мету дослідження та правила роботи з опитувальником, прагнучи сформулювати у досліджуваних позитивне та зацікавлене ставлення до виконання завдання. При цьому звертається увага на заборону обговорення відповідей або взаємних консультацій під час роботи. Після надання роз'яснень учасникам пропонується уважно ознайомитися з інструкцією, задати запитання за необхідності та розпочати самостійну роботу з опитувальником.

Обробка результатів

Назва шкали	Показники в сирих балах		
Соціальна бажаність відповідей	1-2	3-5	Від 6
Схильність до агресивної віктимної поведінки	1-8	9-16	Від 17
Схильність до саморуйнівної поведінки	1-7	8-11	Від 12
Схильність до гіперсоціальної поведінки	1-4	5-7	Від 8
Схильність до залежної і безпорадної поведінки	1-6	7-12	Від 13
Схильність до некритичної поведінки	1-7	8-12	Від 13
Реалізована віктимність	1-7	8-12	Від 13
Номер стени Показник	1-3 Нижче норми	4-7 Норма	8-10 Вище норми

Інтерпретація отриманих результатів, психологічний висновок і рекомендації повинні бути дані на основі розуміння суті питань в кожній шкалою, вивчення глибинних зв'язків досліджуваних факторів між собою і з іншими психологічними та психофізіологічними характеристиками і їх ролі в поведінці і діяльності людини

**Адаптований опитувальник «Ситуація булінгу у школі»
В.Р. Петросянц для юнацького віку**

Вік _____

1. Як часто ти піддавався Булінгу?
 - Я ніколи не піддавався Булінгу
 - Я піддавався Булінгу уіноді
 - Я піддавався Булінгу часто
2. Чому інші учні здійснювали булінг щодо тебе?(Відзнач всі можливі пункти)
 - Я не зазнав булінгу
 - Оскільки я вважаю себе «вище»їх
 - Оскільки я ігнорую їх
 - Оскільки я більше подобаюся вчителю, ніж інші
 - Оскільки я багатий / бідний
 - Оскільки моя зовнішність занадто приваблива / специфічна
 - Оскільки я часто сварюся з іншими учнями
 - Я не знаю чому вони це робили
3. Як ти вступаєш до ситуації булінгу ? (Відзначте всі можливіаріанти)
 - Я не відчував булінг
 - Я пропускаю школу
 - Я ні з ким не розмовляю
 - Я стаю слабким, безпорадним
 - Я уникаю місця, де це сталося
 - Я намагаюся пояснити, що так не можна чинити
 - Я роблю вигляд, що нічого не сталося
4. Ти був свідком булінгу в твоєму класі?
 - Я не спостерігав ситуацію булінг
 - Я був свідком булінг
5. Як зробив ти, то коли твій однокласник був в ситуації булінгу?
 - Я нічого не робив, тому що це не моя справа
 - Я нічого не робив, але відчував, що повинен допомогти йому / їй о Я намагався допомогти йому / їй в будь-якому випадку
6. Ти коли-небудь брав участь в Булінгу щодо іншого учня?
 - Я ніколи не брав участі в Булінгу
 - Я брав участь в Булінгу

Методика «Самооцінка схильності до екстремально-ризикованої поведінки» (М. Цукерман)

Інструкція.

Перед вами твердження, які стосуються різного роду поведінкових орієнтацій, пов'язаних з потребами в ризику, новизни, екстремальності. Ваше завдання - вибрати підходящий для вас варіант відповіді: а) так, вірно; б) немає, невірно; в) важко відповісти.

Відзначте свій вибір на бланку протоколу хрестиком у відповідному квадраті. Уникайте проміжних відповідей, крім тих випадків, коли по-іншому відповісти дійсно неможливо.

Текст опитувальника:

1. У ситуації неясною обстановки я вважаю за краще почекати, поки вона проясниться, а не розвідувати її.
2. Я хотів би піти далеко в море на невеликому, але надійному морському судні.
3. В роботі я віддаю перевагу ігнорувати все, що прямо не стосується справи.
4. Мене приваблює подорож по країні на попутних машинах.
5. Мені нецікаво дивитися один і той же фільм повторно.
6. Я остерігаюся їжі, яку раніше не пробував.
7. Мій девіз: «Розумний в гору не піде, розумний гору обійде».
8. Я б вважав за краще жити в такі періоди історії, які насичені змінами.
9. Мені неприємно бачити екстравагантні зачіски.
10. Мені б хотілося стрибнути з парашутом.
11. Мені не подобаються люди, які лізуть на рожон.
12. Я хотів би покататися на спортивному мотоциклі.
13. Я б став вчитися управляти дельтапланом.
14. Нерозумно намагатися робити божевільні вчинки тільки заради того, щоб подивитися, як на це відреагують оточуючі.
15. Мені утомливо дивитися аматорські фільми і слайди.
16. Люди, які зі мною не згодні, цікаві мені менше, ніж односторонні.
17. Я люблю запливати далеко від берега.
18. Зовсім не уявляю себе альпіністом.
19. За інших рівних умов я дію по лінії найменшого опору.
20. Мені подобається одягатися незвичайно.
21. Людині треба час від часу міняти роботу, щоб уникнути застою.
22. У мене вистачає терпіння спілкуватися з нудними і нудними людьми.
23. У незнайомому місті я вважаю за краще самостійно знаходити дорогу, а не користуватися путівником.
24. Я уникаю друзів, вчинки яких непередбачувані.
25. Іноді мені хочеться зробити що-небудь страшне.

26. Мені хотілося б пожити життям бродячих циган, мандрівних артистів.
27. Я відчуваю підйом сил, якщо при здійсненні якої-небудь справи з'являються серйозні перешкоди.
28. Мені важко уживатися в колективі з занудою.
29. Мені страшно пірнати з висоти скелі.
30. Мені подобається підбивати людей до нерозумного прояву влади і деспотизму.
31. Шкода витратити стільки часу на сон.
32. Я беруся за важкі завдання, тільки якщо мене змушують до цього обставини.
33. Я б не наважився спробувати препарати, що викликають галюцинації.
34. Навіть подумати не можу про спуск на гірських лижах з високої гори.
35. Я не люблю поєднання контрастних кольорів і неправильних форм сучасного живопису.
36. Людина, дії якого передбачувані, - зануда.
37. Я б хотів попірнати з аквалангом.
38. Мені дуже подобається долати труднощі.
39. Мають рацію ті люди, які вибирають непроторенні шляхи, чреваті можливою невдачею.
40. Мені подобається слухати нову і незвичну музику.

Результати діагностики схильності осіб юнацького віку до віктимної поведінки за методикою «Схильність до віктимної поведінки»

(автор О.О. Андроннікова)

№	АВП	СРП	ГСП	ЗБП	НП	РВ	Загальний рівень
1	Н (2)	С (4)	С (5)	Н (3)	Н (2)	С (7)	С (4)
2	Н (1)	С (6)	С (6)	Н (3)	С (4)	С (5)	С (5)
3	Н (2)	В (9)	С (7)	Н (2)	С (4)	С (5)	В(8)
4	С (4)	С (7)	С (5)	Н (3)	Н (2)	С (5)	С (6)
5	В (8)	В (9)	Н (3)	С (4)	С (6)	В (8)	В (8)
6	Н (3)	С (4)	С (7)	Н (2)	Н (3)	С (5)	С (5)
7	С (5)	В (9)	Н (1)	Н (2)	С (4)	С (7)	С (6)
8	Н (3)	Н (3)	С (4)	Н (1)	Н (1)	Н (2)	Н (2)
9	Н (2)	С (4)	С (7)	С (5)	С (6)	С (4)	С (5)
10	Н (1)	С (6)	С (4)	Н (2)	Н (1)	С (6)	С (4)
11	В (8)	В (9)	С (7)	С (7)	В (8)	В (9)	В (9)
12	Н (2)	С (4)	С (7)	Н (3)	Н (2)	С (6)	С (5)
13	С (4)	В (9)	С (6)	Н (3)	С (6)	С (7)	С (6)
14	Н (3)	С (4)	С (5)	Н (1)	Н (2)	С (5)	С (4)
15	Н (1)	Н (2)	С (4)	Н (2)	Н (3)	Н (3)	Н (2)
16	С (7)	С (4)	С (7)	С (5)	С (6)	С (5)	С (6)
17	Н (3)	С (4)	С (7)	Н (3)	Н (2)	С (6)	С (5)
18	В (8)	В (9)	С (6)	С (7)	С (7)	В (9)	В (8)
19	С (6)	С (5)	С (4)	Н (3)	С (6)	С (5)	С (5)
20	Н (3)	С (7)	С (4)	Н (3)	Н (2)	С (4)	С (4)
21	Н (2)	В (8)	Н (3)	Н (2)	С (6)	С (7)	С (5)
22	С (4)	В (8)	С (7)	С (6)	С (4)	С (5)	С (4)
23	В (9)	В (8)	С (5)	С (6)	В (8)	В (8)	В (8)
24	Н (1)	С (5)	С (6)	Н (3)	Н (2)	С (4)	С (4)

Н – низький рівень

С – середній рівень

В – високий рівень

**Розподіл відповідей респондентів за питаннями адаптованого
опитувальника «Ситуація булінгу у школі» В.Р. Петросянц для
юнацького віку**

№	Питання 1	Питання 2	Питання 3	Питання 4	Питання 5	Питання 6	Тип
1	Часто	Не знаю чому	Стаю слабким	Так	Нічого не робив	Ні	Ж
2	Часто	Через зовнішність	Уникаю місця	Так	Відчував, що повинен допомогти	Ні	Ж
3	Часто	Через бідність/багатство	Пропускаю школу	Так	Нічого не робив	Ні	Ж
4	Іноді	Через успішність	Стаю слабким	Так	Нічого не робив	Ні	Ж
5	Іноді	Ігнорую їх	Ні з ким не розмовляю	Так	Відчував допомогти	Ні	Ж
6	Іноді	Не знаю	Уникаю місця	Так	Нічого не робив	Ні	Ж
7	Часто	Часто сварюся	Роблю вигляд, що нічого	Так	Нічого не робив	Ні	Ж
8	Часто	Приваблив а/специфічна зовнішність	Стаю безпорадним	Так	Нічого не робив	Ні	Ж
9	Іноді	Через друзів/атмосферу	Пропускаю школу	Так	Відчував допомогти	Ні	Ж
10	Часто	Ігнорую їх	Уникаю місця	Так	Відчував допомогти	Ні	Ж
11	Ніколи	—	Не відчував	Так	Нічого не робив	Ні	С
12	Ніколи	—	Не відчував	Так	Нічого не робив	Ні	С
13	Ніколи	—	Нічого не робив	Так	Відчував допомогти	Ні	С
14	Ніколи	—	Не розмовляю	Так	Нічого не робив	Ні	С
15	Іноді	Не зазнав булінгу	Роблю вигляд, що нічого	Так	Нічого не робив	Ні	С

16	Ніколи	—	Не відчував	Так	Відчував, що повинен допомогти	Ні	С
17	Ніколи	—	Не відчував	Так	Нічого не робив	Ні	С
18	Іноді	Не знаю	Уникаю	Так	Нічого не робив	Ні	С
19	Ніколи	—	Не відчував	Так	Відчував допомогти	Ні	С
20	Ніколи	—	Не відчував	Так	Нічого не робив	Ні	С
21	Ніколи	—	Не відчував	Так	Нічого не робив	Так	К
22	Іноді	Вважаю себе «вище»	Нічого не сталося	Так	Нічого не робив	Так	К
23	Часто	Я часто сварюся	Пояснюю, що так не можна	Так	Допомагав іноді	Так	К
24	Іноді	Привабливість / специфічність	Роблю вигляд, що нічого	Так	Допомагав	Так	К

Результати за методикою «Самооцінка схильності до екстремально-ризикованої поведінки» М. Цукермана

№	Шкала POOP	Шкала P3	Шкала PNV	Шкала NST	Всього к-сть балів
1	3	4	5	2	14
2	2	6	4	3	15
3	1	3	3	2	9
4	3	5	4	4	16
5	2	4	6	3	15
6	1	2	3	1	7
7	0	3	2	2	7
8	3	7	6	4	20
9	2	6	4	3	15
10	1	5	5	2	13
11	8	4	7	6	25
12	7	8	6	5	26
13	6	6	7	6	25
14	8	9	6	7	30
15	9	7	8	5	29
16	8	8	8	8	32
17	7	6	6	7	26
18	9	7	7	6	29
19	5	6	5	4	20
20	4	5	6	5	20
21	6	3	4	2	15
22	5	2	3	1	11
23	4	3	5	2	14
24	6	4	7	3	20

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

(повне найменування вищого навчального закладу)

<u>Інститут, факультет, відділення</u>	<u>навчально-науковий медичний інститут</u>
<u>Кафедра, циклова комісія</u>	<u>кафедра психології</u>
<u>Рівень вищої освіти</u>	<u>другий (магістерський)</u>
<u>Спеціальність</u>	<u>053 «Психологія»</u>
<u>ОПП / ОНП</u>	<u>«Психологія»</u>

ЗАТВЕРДЖУЮ

В.о.завідувача кафедри психології

Володимир ШЕВЧЕНКО

“ ” 2025 року

**З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТУ**

Ткаля Олена Вікторівна

(прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема проєкту (роботи) Психологічна корекція віктимної поведінки неповнолітніх у сучасних умовах

керівник роботи: **Чорна Вікторія Олександрівна**, канд. соціол. наук, доцент
(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом вищого навчального закладу від
«14» жовтня 2025 року № 240.

2. Строк подання студентом проєкту (роботи) «24 листопада 2025 року

3. Вихідні дані до кваліфікаційної роботи: вступ, основна частина, висновок, список використаних джерел та літератури, додатки (якщо є).

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) згідно з планом кваліфікаційної роботи магістра.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень) не планується

6. Консультанти розділів проєкту (роботи)

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис	
		завдання видав	завдання прийняв
Вступ	Чорна В. О. , канд. соціол. наук, доцент		
Розділ 1	Чорна В. О. , канд. соціол. наук, доцент		
Розділ 2	Чорна В. О. , канд. соціол. наук, доцент		
Розділ 3	Чорна В. О. , канд. соціол. наук, доцент		
Висновки	Чорна В. О. , канд. соціол. наук, доцент		

7. Дата видачі завдання 14.10.2025

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів проекту (роботи)	Примітка
1.	Вступ до кваліфікаційної роботи	вересень 2025	
2.	Розділ 1. Теоретичні засади вивчення віктимної поведінки неповнолітніх	вересень 2025	
3.	Розділ 2. Емпіричне дослідження особливостей віктимної поведінки у неповнолітніх	вересень-жовтень 2025	
4.	Розділ 3. Розробка та впровадження психокорекційної програми для неповнолітніх з проявами віктимної поведінки	жовтень 2025	
5.	Висновки	листопад 2025	
6.	Передкваліфікаційна практика	06.10 – 18.10. 2025	
7.	Оформлення списку використаних джерел та літератури, додатків	листопад 2025	
8.	Попередній захист	27.11.2025	
9.	Рецензія на кваліфікаційну роботу	05.12.2025	
10.	Захист кваліфікаційної роботи	22.12 2025	

Студент

(підпис)

Ткаля О.В.

(прізвище та ініціали)

Керівник проєкту (роботи)

(підпис)

Чорна В.О.

(прізвище та ініціали)

АНОТАЦІЯ

Ткаля О. В. ПСИХОЛОГІЧНА КОРЕКЦІЯ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ У СУЧАСНИХ УМОВАХ.

Кваліфікаційна робота на здобуття другого ступеня вищої освіти (магістр) зі спеціальності 053 – «Психологія». Чорноморський національний університет імені Петра Могили, Миколаїв, 2025.

У магістерській роботі досліджено віктимну поведінку неповнолітніх. Проблема віктимної поведінки неповнолітніх є надзвичайно актуальною через зростання випадків насильства щодо дітей та підлітків, їхню вікову вразливість і психологічні особливості, що підвищують ризик потрапляння у ситуації злочину. У цих умовах особливо важливо розробляти науково обґрунтовані програми психологічної корекції, спрямовані на зміцнення особистісної стійкості, профілактику повторної віктимізації та формування конструктивної поведінки.

У першому розділі роботи розглянуто поняття, психологічні особливості та ознаки віктимності, сучасні підходи до вивчення віктимної поведінки неповнолітніх, фактори ризику та причини її формування.

Другий розділ присвячено емпіричному дослідженню особливостей віктимної поведінки неповнолітніх. Розглянуто організацію дослідження, охарактеризовано вибірку та описано психодіагностичний інструментарій для вивчення віктимної поведінки. Розкрито результати констатувального експерименту.

У третьому розділі було розроблено та впроваджено психокорекційну програму для неповнолітніх з проявами віктимної поведінки. Проаналізовано результати формувального експерименту та надано рекомендації щодо профілактики віктимної поведінки у неповнолітніх.

Результати дослідження можуть стати основою для подальших наукових розробок у сфері психології, а також для практичного застосування в роботі з неповнолітніми, які мають прояви віктимної поведінки.

Ключові слова: віктимна поведінка, неповнолітні, віктимність, психологічна корекція, профілактика віктимності.

ABSTRACT

Tkalia O. V. PSYCHOLOGICAL CORRECTION OF VICTIM BEHAVIOR IN MINORS UNDER MODERN CONDITIONS. Qualification work for the second degree of higher education (master's degree) in specialty 053 - "Psychology". Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, 2025.

This master's thesis examines victim behavior in minors. The issue of victim behavior among minors is highly relevant due to the increasing incidence of violence against children and adolescents, their age-related vulnerability, and psychological characteristics that heighten the risk of becoming involved in criminal situations. Under these conditions, it is especially important to develop scientifically grounded psychological correction programs aimed at strengthening personal resilience, preventing revictimization, and fostering constructive behavior.

The first chapter analyzes the concept, psychological features, and indicators of victimhood, contemporary approaches to studying victim behavior in minors, as well as risk factors and causes of its formation.

The second chapter is devoted to the empirical study of the characteristics of victim behavior in minors. It describes the research organization, characterizes the sample, and outlines the psychodiagnostic tools used to assess victim behavior. The results of the ascertaining experiment are presented.

In the third chapter, a psychocorrectional program for minors exhibiting victim behavior was developed and implemented. The results of the formative experiment are analyzed, and recommendations for the prevention of victim behavior in minors are provided.

The research findings may serve as a basis for further scientific developments in the field of psychology, as well as for practical application in work with minors who exhibit victim behavior.

Keywords: victim behavior, minors, victimhood, psychological correction, prevention of victimization.